

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Magistratura Mərkəzi

Əlyazması hüququnda

Rzayeva Şəbnəm Seyfətdin qızı

**“Beynəlxalq bazarlarda ticarət dövriyyəsinin valyuta
tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 “Dünya İqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma: “Beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri”

Elmi rəhbər:

i.e.d. prof. İ.A.Kərimli

Kafedra müdiri:

i.e.d. prof. İ.A.Kərimli

Magistratura proqramının rəhbəri:

F.A.Rəhimov

BAKİ - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
FƏSİL 1. BEYNƏLXALQ BAZARLARDA TİCARƏT	
 DÖVRIYYƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ DAIR	
 NƏZƏRIYYƏLƏR VƏ METODOLOJİ YANAŞMALAR.....	7
1.1 Beynəlxalq bazarın formalaşmasının mahiyyəti və müasir inkişaf xüsusiyyətləri	7
1.2. Beynəlxalq bazarlarda ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsinə dair nəzəriyyələr və konseptual fikirlər.....	11
1.3. Xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlənməsində beynəlxalq bazarların rolu və əhəmiyyəti	15
FƏSİL 2. BEYNƏLXALQ BAZARLARDA VALYUTA	
 ƏMƏLIYYATLARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR	
 VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ... 	19
2.1. Valyuta tənzimlənməsi rejimlərinin xüsusiyyətləri və formalaşması mərhələləri.....	19
2.2. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin təhlili	24
2.3. Xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	27
FƏSİL 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA XARİCİ İQTİSADİ	
 FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VALYUTA	
 NƏZARƏTİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ.....	33
3.1. Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətləri və normativ-hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi.....	33
3.2. Azərbaycan respublikasının xarici ticarət əlaqələrində valyuta tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	39
3.3. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta təhlükəsizliyinin təminatı.....	47
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	73
АННОТАЦИЯ.....	76
SUMMARY.....	77
REFERAT.....	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq ticarət əlaqələrinin qloballaşması prosesi dərinləşdikcə ölkələr arasında xarici ticarət əlaqələri yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Belə xüsusiyyətlər hər bir ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları sferasında valyuta əməliyyatlarının mürəkkəbləşməsini, onun çoxcəhətli və daha geniş miqyasda şaxələnməsini meydana çıxarmışdır. Bu mənada hər bir ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta tənzimlənməsinin tətbiqi qaydalarını daha da təkmilləşdirilməsini meydana çıxarmışdır. Çünki müasir xarici ticarətin liberallaşması sürətləndikcə dünya valyuta sferasında, ümumilikdə isə maliyyə bazarlarında meydana çıxan bilən mürəkkəb və ziddiyətli sosial iqtisadi proseslər və problemlərin həllini ön sıraya çıxarmışdır. Bu mənada tədqiq edilən magistr dissertasiyasını mövzusu çox aktualdır, mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda dünya ölkələri arasında bağlanan iki və çox tərəfli ticarət sazişləri və müqavilələri həmin dövlətlərin nəinki iqtisadi, daha çox isə valyuta siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan tənzimlənmə vasitələrindən və alətlərindən düzgün istifadə edilməsini tələb edirdi. Bu mənada ölkələrarası ticarət sazişləri və müqavilələrin prosedur qaydalarına aparılan idxal-ixrac əməliyyatlarının uyğun gəlməsi və bu uyğunluğun gözlənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşması, sərbəst daxili və xarici valyutaların Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarına təsiri ölkənin milli iqtisadiyyatının, onun maliyyə-kredit valyuta sektorunun qarşılıqlı əlaqələnməsinə və şərtlənməsinə geniş meydan açır.

Bunun Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə strateji yol xəritəsində də görmək olar. Həmin yol xəritəsində Azərbaycanın maliyyə-kredit valyuta sektoru da əhatə olunmaqla 4 hədəf müəyyənləşdirilmiş, həmin hədəflər ölkə iqtisadiyyatının 11 sektorunda aparılacaq tədbirlər öz əksini

tapmışdır. Təsdiq etdiyimiz dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar ölkənin real sektoru ilə maliyyə sektoru arasında, monetar siyasətlə fiskal siyasət arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulması diqqət mərkəzinə çıxarılır.

Bütün bunlar Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsi problemini gündəliyə çıxarır, onun həlli yollarını tapmağı qarşıya qoyur.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi Ümumilikdə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi, strukturu və onların tənzimlənməsi barədə yerli və xarici iqtisadçı alimlərin çoxsaylı əsərləri nəşr olunmuşdur. Lakin xarici ticarətin valyuta tənzimlənməsinə dair tədqiqat işlərinə böyük ehtiyac vardır. Bu barədə Azərbaycan iqtisadçılarından Z.Ə. Səmədzadə, D.Ə. Vəliyev, A.Kərimov, Ə.Ələkbərov, S. Məmmədov və başqaları tədqiqat aparmışlar.

Eyni zamanda xarici tədqiqatçılardan Fridman M, Xiks S, David U, Porter M və başqaları xarici ticarətin valyuta tənzimlənməsi sahəsində nəzəri və metodoloji tədqiqatlar aparmışlar.

Tədqiqatın məqsədi. Xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta nəzarəti sahəsində tənzimlənmənin konkret metod və üsullarından istifadə yollarını müəyyən etməkdir.

Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- xarici ticarətin tənzimlənməsinə dair mövcud nəzəriyyələri sistemli öyrənmək

-xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlənməsində beynəlxalq bazarların rolunu müəyyən etmək

-valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsinin müasir vəziyyətini araşdırmaq və qiymətləndirmək

-xarici ticarət əlaqələrinin valyuta tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək

Tədqiqatın obyekti xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsi sferasında formalaşan maliyyə əlaqələridir.

Tədqiqatın predmeti valyuta tənzimlənməsi ilə bağlı formalaşan

maliyyə münasibətləridir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Tanınmış iqtisadçı alimlərin valyuta tənzimlənməsi sahəsində nəşrləri, beynəlxalq təşkilatların hesabat materialları, beynəlxalq və yerli hesablar sisteminin göstəriciləri, Mərkəzi Bankın, Gömrük Komitəsinin hesabat materialları təşkil edir. Tədqiqat prosesində iqtisadi təhlil, sintez, induksiya, deduksiya, riyazi metodlar, abstraktlaşdırma və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlənməsinə təsir edə bilən ixracyönümlü məhsullar istehsalı

- Azərbaycanın ixrac-idxal əməliyyatları prosesində valyuta tənzimlənməsi rejimlərinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər hazırlanmışdır.

- Ölkənin xarici ticarətinin valyuta tənzimlənməsi üzrə normativ hüquqi bazada yeniliklər edilməsinin yolları göstərilmişdir.

Magistr dissertasiyasının strukturu və həcmi 3 fəsil, 9 paragraf nəticə təklif, ədəbiyyat siyahısı, xülasə daxil olmaqla 80 səhifə həcmində yerinə yetirilmişdir.

FƏSİL 1. BEYNƏLXALQ BAZARLARDA TİCARƏT DÖVRİYYƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ DAİR NƏZƏRİYYƏLƏR VƏ METODOLOJİ YANAŞMALAR

1.1 Beynəlxalq bazarın formalaşmasının mahiyyəti və müasir inkişaf xüsusiyyətləri

Müasir dünya iqtisadiyyatında bazarlar dedikdə malların və xidmətlərin alqı satqısının, alıcıların və satıcıların tələblə təklifi, istehsalçılarla istehlakçıların qarşılaşdığı məkan və yaxud inzibati ərazi vahidliyi nəzərdə tutulur. Son illərdə beynəlxalq bazarlar özünün forma və müxtəlifliyi baxımından sürətlə inkişaf edir. Özünün kəmiyyət və keyfiyyətinə, struktur dəyişikliyinə görə müntəzəm olaraq innovasiyalaşma səviyyəsinə doğru meyl edir. Bu mənada beynəlxalq bazarları bir anlayış kimi konkret ifadə etmək çətindir. Çox hallarda beynəlxalq bazar problemi beynəlxalq ticarət, beynəlxalq kommertiya və biznes anlamında işlədilir. Bu isə düzgün deyildir. Bütün hallarda beynəlxalq bazar məfhumu beynəlxalq ticarət, kommertiya və bizneslə müqayisədə məkan və zamanca çox fərqlənir, çünki beynəlxalq bazarlarda mal və xidmətlərin birbaşa alqı satqısı ilə bağlı konkret ərazi məkan münasibəti qarşıya çıxır. Beynəlxalq bazarlar daixili və xarici bazarlar formasında formalaşır və özünə aşağıdakı konkret bazarlar formasını daxil edir:

- maşın və avadanlıqlar bazarı
- enerjidaşıyıcılar, xammal bazarı
- kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı
- xidmətlər bazarı
- hazır məhsullar, yarımfabrikatlar bazarı
- intellektual mülkiyyət bazarı

Yuxarıda qeyd edilən formalar, mallar və xidmətlərin qrupdaxili və mal qrupları üzrə konkretləşərək daha konkret növlərə ayrılır. Məsələn, enerji

daşıyıcılar, xammal bazarı özünün konkret növünə görə dünya neft bazarına əlvan metallar bazarı, qara metallar bazarı, kauçuk bazarı və s. konkret növlərə ayrılır. Bütün bazarlar özünün forma və növ müxtəlifliyindən asılı olamayaraq valyuta bazarları ilə sıx əlaqələnilirlər. Valyuta bazarı bütün bazarlar sistemində elə bazar formasıdır ki, orada alqı satqı obyektini kimi valyuta resursları çıxış edir. Sadəcə dildə desək valyuta bazarları valyuta vəsaitlərinin bazar subyektləri arasında alqı satqısını təmin edən maliyyə bazarının daha konkret növüdür. Bu mənada valyuta bazarları vasitəsilə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsi üçün valyuta vəsaitlərinin səmərəli şəkildə səfərbər edilməsi, həmin vəsaitlərin ehtiyacı olan subyektlərə satışını təmin etmək diqqət mərkəzində saxlanılır. Qeyd edilən valyuta bazarının fəaliyyəti və həmin bazarda valyuta satışının səmərəliliyi baxımından aşağıdakı konseptual istiqamətləri və fikirləri nəzərə almaq lazımdır:

- valyuta resurslarının satışa qoyulduğu vaxtdan həmin vəsaitlərin alınaraq maliyyə təsərrüfat dövriyyəsində istifadə olunması vaxtınadək hərəkətinin optimal müddəti

- maliyyə resurslarının ilkin mülkiyyətçiləri tərəfindən satıldığı qiymətlə onun alıcılarının aldığı son qiymət arasında daha az fərqin yaranması

Bu barədə biz iqtisadi ədəbiyyatda iqtisadçıların valyuta bazarlarında valyutaların daha səmərəli səfərbər olunması və ehtiyacı olan sahələrə satılması istiqamətində tələb olunan vaxtın minimuma endirilməsi zəruriliyi haqqında fikirləri ilə razılaşıırıq. ¹

Valyuta bazarlarının, ümumilikdə isə maliyyə bazarlarının meydana gəlməsinin ilkin şərtlərindən biri maliyyə resurslarının qeyri-bərabər paylanmasıdır. Çünki iqtisadiyyatın bəzi sahələrində maliyyə vəsaitlərinin çatışmamazlığı, digər sahələrində isə maliyyə ehtiyatlarının artıqlığı özünü göstərir. Nəticədə vəsaitlər bir sahədən digərinə doğru axını baş verir ki, bu da özünün tənzimlənməsini tələb edərək maliyyə bazarlarına ehtiyac yaradır. Təsadüfi deyil ki, maliyyə bazarları ümumilikdə pul vəsaitlərinin ilkin

¹ bax Q. B Polyakanın redaktorluğu ilə " Maliyyə " dərslik rus dilində, Moskva, 2011, səh 435

sahiblərindən həmin vəsaitlərə təlabatı olan istehlakçılara doğru istiqamətlənməsində əlaqələndirici funksiyasını yerinə yetirir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, maliyyə bazarları sözün predmet mənasında borc kapitalı bazarı kimi də özünü göstərə bilər, belə bazarlarda kapital kimi maliyyə vəsaitləri vasitəçilərinin köməyi ilə borc alan subyektlərlə kredit verən subyektlər arasında maliyyə vəsaitlərinin təkrar bölgüsünü həyata keçirən mexanizm hesab olunur.

Son illərin təcrübəsi maliyyə valyuta bazarlarının rolunun sürətlə inkişafını göstərir. Biz iqtisadçı alimlərin beynəlxalq bazarların formalaşmış inkişaf etməsinin obyektiv və subyektiv əsaslarını aydınlaşdırmaq istiqamətində bazarların forma və növ müxtəlifliyinin aşkara çıxarılmasına dair fikirləri ilə razılaşıırıq. Bu mənada üç qrup bazar haqqında milli, regional və beynəlxalq bazarlar haqqında aparılan təsnifat həm elmi, həm də təcrübə cəhətdən düzgün hesab edilə bilər. Çünki beynəlxalq bazarlar haqqında onun məzmununu forma və növləri haqqında real məlumatlanmaq üçün milli və regional bazarları xarakterizə edib, məntiqi ardıcılıqla beynəlxalq bazarlara, onların öyrənilməsinə keçmək lazımdır. Bu hal müasir beynəlxalq bazarlar üçün daha xarakterikdir. İlk növbədə ayrı-ayrı ölkələrin milli, daha dəqiq isə onların daxili bazarları ilə beynəlxalq bazarların qarşılıqlı əlaqələnməsi və şərtlənməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu bizə imkan verir ki, beynəlxalq bazarların özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşkara çıxara bilək. Bütün bunları nəzərə alaraq müasir beynəlxalq bazarların aşağıdakı konkret xüsusiyyətlərini açıb göstərə bilərik.

Birinci xüsusiyyət- Beynəlxalq bazarlarda malların və xidmətlərin hərəkəti onların realizasiyası ayrı-ayrı ölkələrin xarici iqtisadi siyasəti ilə tənzimlənməsi daha da güclənir. Yəni, beynəlxalq bazarlarda iştirak edən bazar subyektləri yeni tərəfdaş ölkələrin yeritdikləri liberallaşma siyasətinin konkret meylləri daha da sürətlənməkdədir.

İkinci xüsusiyyət- Beynəlxalq bazarlarda malların və xidmətlərin qiymətlərinin əmələ gəlməsi mexanizmi daha çevik və dəyişkən amillərlə

sərtlənir. Burada dünya bazar qiymətləri yalnız iqtisadi və sosial amillərlə deyil psixoloji və siyasi amillərin də təsiri güclənməkdədir. Ona görə ki, hər bir ölkənin milli məhsullarının onların dəyərinin beynəlxalq bazarlarda əmələ gələrək beynəlxalq dəyərə və bununla da dünya bazar qiymətinə çevrilməsi prosesində çeviklik güclənir. Çünki beynəlxalq bazarlarda tələb və təklifin nəinki ayrı-ayrılıqda, habelə qarşılıqlı əlaqə halında elastikliyi güclənir. Ona görə ki, beynəlxalq bazarın konyunkturası və tarazlı bazar qiymətinin yaranması altında ekvivalent alqı satqı prosesinin modifikasiyası daha sürətlə gedir.

Üçüncü xüsusiyyət- Beynəlxalq bazarlarda malların və xidmətlərin satışı üzrə bazar subyektləri olan ayrı-yarı ölkələrin firma və şirkətləri arasında rəqabət mübarizəsi daha da kəskinləşir.

Bu xüsusiyyət göstərir ki, müxtəlif ölkələrin bazar subyektləri, onların fəaliyyət istiqamətləri, beynəlxalq bazarlarda həmin subyektlərin mallarının və xidmətlərinin rəqabətə davamlılığının dəyişməsi dairəsində formalaşır. Bu mənada beynəlxalq bazarlarda ayrı-yarı ölkələrin bazar subyektləri arasında qeyri bərabərlik meyli daha da güclənir.

Dördüncü xüsusiyyət- Dünyada gedən qloballaşma prosesləri beynəlxalq bazarlarda beynəlxalq inhisarların fəaliyyət dairəsini və səlahiyyətlərini gücləndirmək istiqaməti götürmüşdür. Təsadüfi deyil ki, XXI əsrin başlanğıcından etibarən iri beynəlxalq inhisarlar özlərinin təsir dairəsində olan mallar və xidmətlər satışı istiqamətində müxtəlif beynəlxalq bazarlarda fəaliyyətlərinin bölüşdürülməsi üzrə apardığı sövdələşmələr bazarda formalaşdırılan monopolik və oliqopolik qiymətləri bir növ süni formada yaradırlar. Bu istiqamət beynəlxalq bazarlarda inhisarların mövqeyini gücləndirməkdədir. Bu işdə aparıcı ölkələrin TMK-ın mövqeləri daha da güclənməkdədir.

Beşinci xüsusiyyət- Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi beynəlxalq bazarlarda inhisarlaşmanın əhatəsini nə qədər genişləndirməyə şərait yaratsa da, bir o qədər əks inhisar tədbirlərinin həyata keçirilməsini də tələb edir.

Çünkü beynəlxalq bazarlarda iştirak edən bazar subyektləri, yəni müxtəlif firma və şirkətlər sayca artsa da onların təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesi dah da güclənir. Bu isə bazarlarda beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini gücləndirməklə zəif və rəqabətə azdavamlı olanları bazardan sıxışdırıb çıxartmaq meylləri də güclənir.

Altıncı xüsusiyyət- Müasir şərait beynəlxalq bazarlarda yalnız firma və şirkətlər deyil daha çox qrupunun, habelə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəal rol oynaması və mövqelərinin güclənməsi sürətlənir. Dünya bazarının müasir şəraitdə inkişafına dair yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətlər onun konkret formalarını müəyyən etməyə imkan verir. Bu formalar aşağıdakılardır:

- 1) beynəlxalq mallar bazarı
- 2) beynəlxalq xidmətlər bazarı
- 3) beynəlxalq kapital bazarı
- 4) beynəlxalq valyuta bazarı
- 5) beynəlxalq qiymətli kağızlar

Yuxarıda qeyd edilən dünya bazarının hər bir forması ümumi prinsiplər əsasında inkişaf etsə də onların hər birinin özünəməxsus fərqli cəhətləri vardır.

Bunları tədqiq etdiyimiz dissertasiya mövzusunun növbəti paraqrafında araşdırılması nəzərdə tutulur.

1.2. Beynəlxalq bazarlarda ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsinə dair nəzəriyyələr və konseptual fikirlər.

Bazar bir termin və iqtisadi kateqoriya kimi çox işlənsədə, onun konkret forma və növ müxtəlifliyi barədə nəzəri müddəalar və konseptual fikirlər mürəkkəb olaraq qalır. Həqiqətən tarixən beynəlxalq bazar sözündə mahiyyəti və onun ifadə olunması istiqamətində vahid bir fikir tam formalaşmamışdır. Orta əsrlərin sonlarında Avropada kapitalizmin tədricən inkişafı prosesində nəinki daxili, habelə xarici bazar problemi mürəkkəbləşməyə başlamış, onun həlli istiqamətində çoxsaylı fikirlər irəli

sürülmüşdür. Beynəlxalq təcrübədə xarici bazarlar barədə merkantilistlərin irəli sürdüyü ideyalar diqqəti cəlb edir. Merkantilizmin banislərindən U. Stafford, T. Man XVII əsrdə ticarəti ölkənin sərhədlərindən kənara çıxması və bununla da xarici ticarət əlaqələrinin yaranması barədə əmtəə mübadiləsində ekvivalentliyin təminatına, burada sosial ədalətin qorunmasına az və ya çox dərəcədə diqqət yetirmişlər. Merkantilistlər ölkənin xarici bazarını genişləndirmək istiqamətində öz ixracını artırmaqla ölkəyə gətirilən malların, yəni idxalın məhdudlaşdırılmasını daha önəmli hesab edirlər, bununla da pul formasında ölkənin milli sərvətini artırmağı irəli sürürdülər. Qərbi Avropada kapitalizmin azad rəqabətin, bununla da xarici bazarların genişləndirilməsi merkantilistlərin bir çox fikirlərinin üstündən xətt çəkdilər. Belə ki dövlətin daxili və xarici bazarlara müdaxiləsini məhdudlaşdıran klassik iqtisad məktəbinin (XVIII əsr) formalaşmasına imkan yaratdı ki, bu da, həmin dövrdə ölkənin inkişafının müqəddəratını həll edən bazarla- azad bazar əlaqələri ilə səciyyələnir. XVIII-XIX əsrlərdə dövlətin daxili və xarici bazarlara müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması yolu ilə azad bazarın formalaşması və inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılır. Düzdür bu prosesdə dövlətin bazara müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması istiqamətində konseptual fikirlər çox olsa da dövlətin bazarda iştirakının zəruriliyi məsələsi diqqət mərkəzində saxlanılırdı.

Avropada kapitalizmin formalaşma inkişaf etməsinin ilkin vaxtlarında xarici ticarətlə bağlı beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə öyrənən bir çox nəzəriyyələr özünə yer tapdı.

Xarici ticarət dövriyyəsində dövlət xərclərinin, vergilərin, kreditin təsiri ilə bağlı klassik iqtisadçılardan U. Petti, A. Smit, D. Rikardonun nəzəriyyələri diqqəti daha çox cəlb etmiş və indi də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Xarici ticarət nəzəriyyələrinin əsasını yaradan A. Smit yazmış olduğu "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" (1776) əsərində ölkənin xarici ticarətinin ümumi və xüsusi prinsipləri haqqında qaydaları müəyyən etmişdir. Bu qaydalar A. Smitin məhsul istehsalına sərf olunan əməyin məhsuldar və qeyri məhsuldar əməyə ayrılmasına dair irəli sürdüyü təlimə əsaslanmışdır.

A.Smitin fikrinə görə məhsuldar əmək əsasən kapitala mübadilə olunan əməkdir. Qeyri məhsuldar əmək isə gəlirlərə, xüsusən də əmək haqqına və mənfəətə çevrilən əməkdir.

Beynəlxalq bazarlarda ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsinə dair neokeynsçilik nəzəriyyəsi diqqət mərkəzinə çıxarıldı. Belə ki, keçən əsrin ikinci yarısından etibarən dövlət tənzimlənməsinin məhdudlaşdırıldığı dövrdə beynəlxalq bazar subyektlərinin mövqeyini təbliğ edən neoklassik cərəyanlar güclənməyə başladı. Neoklassik məktəbin nümayəndələrindən ABŞ-da R.Solou, Böyük Britaniyada A.Rubbins dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının əsas qaydalarını müdafiə edərək dövlətin təhsilə, elmə ayırdığı xərclərin həcmi artırmaq, eyni zamanda qeyri-maddi sferada struktur dəyişikliyi etməklə dövlət xərclərinin həcmi azaldılması ideyasını dəstəkləyirdilər. Onların fikrincə ölkəni xarici ticarət dövriyyəsindən qazanc götürmək, bununla da ixracatı müntəzəm artırmaq üçün insan kapitalına investisiya yatırmağa üstünlük verməyə tələb edirdilər.

A.Smitin yuxarıda qeyd edilən müddəalarına əsaslanaraq D.Rikarda xarici ticarət ilə əlaqədar idxal-ixrac əməliyyatları prosesini xarakterizə etməklə dövlət gəlirləri və xərclərinin artırılması mənbələrini açıb göstərmişdir. Bu gəlirləri əldə etmək üçün sərf edilən xərclər də qeyri-məhsuldar xərclərdir. Bu mənada xarici ticarətlə əlaqədar yaranan dövlət xərcləri kapital yığınının və milli gəlirin artımı imkanlarını aşağı salır. XIX əsrin ortalarından xarici ticarətin sürətlə inkişafı əmtəə ixracı ilə kapital ixracı arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi xarici ticarət sahəsində bir çox prinsiplərin yenidən izlənməsini zəruri etdi. Bu istiqamətdə ingilis alimi C.S.Mill xarici ticarətlə əlaqədar sərvətlərin bölüşdürülməsi üçün səmərəli ticarət prinsiplərinin hazırlanmasını irəli sürdü. Onun "Xidmətin vergi nəzəriyyəsi" adlı araşdırması ticarətdən əldə edilən gəlirlə dövlət xərcləri arasında asılılığı müəyyən edərək onların əlaqələndirilməsinə çalışmışdır. Həmin müddəani sonralar İsveçrə iqtisadçıları K.Viksel və E.Lindal inkişaf etdirmişlər.

Hətta ABŞ alimi Pol Samuelsonun həmin istiqamətdə baxışlarında rast

gəlmək mümkündür.

Nəzərə almaq lazımdır ki xarici ticarətlə bağlı K.Marks və F.Engels nəzəri müddəalar irəli sürsələr də onlar ÜDM-un realizasiyası prosesində xarici ticarəti sərf nəzər etmişlər.

Nəzərdə tuturdular ki, bir ölkə nə qədər ixrac edirsə, bir o qədər də idxal edir. Balanslı bərabərlik realizasiya prosesində nəzərə alınmaya bilər. Birinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq ticarət dövriyyəsində və onun tənzimlənməsi istiqamətində çoxsaylı mürəkkəb proseslər qarşıya çıxdığından xarici ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsinə dair yeni yanaşmalar tələb olundu. Belə yanaşmaları ingilis iqtisadçısı Con Keynsin "Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi" (1976) əsərində az və ya çox dərəcədə öz əksini tapmışdır. Onun fikrincə qeyri-sabit inkişafında xarici ticarətə və onun tənzimlənməsinə dövlətin qarışmasının zəruriliyini əsaslandırdı. Keynsə görə istehsal, ticarət, vergilərlə bağlı "psixoloji qanunun" təsiri məsələsi diqqətilə saxlanılmalıdır, həmin qanuna görə ölkələr və insanlar öz tələbatlarını artırmağa, bununla da istehlaklarını daim çoxaltmağa meyillidirlər. Bu işə mallara və xidmələrə olan tələbatın dəyişməsinə gətirib çıxarır. Keynsin fikrinə görə dövlətlər həmin qanunun real həyatda özünü ifadə etməsinə mane olmalıdır. Xüsusən də süsusi və dövlət investisiyalarının stimullaşdırmaq yolu ilə bazarlarda ticarət dövriyyəsinin tamamlanmasına təsir etməlidirlər.² Beynəlxalq bazarlarda ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsinə dair postkeynsçilik, keynsçilik nəzəriyyəsi keçən əsrin sonlarında xüsusilə geniş formalaşmışdır. Həmin nəzəriyyənin nümayəndələrindən Böyük Britaniya iqtisadçıları - N.Koldor, Q.Şekl, ABŞ-da X.Minskiyu və R.Klatiyer xüsusi diqqət mərkəzinə çıxmışlar. Onların fikirləri həm neokeynsçiliyi, həm də neoklassik məktəbin nümayəndələrinin fikirlərini tənqid etmişlər. Diqqətəlayiq cəhət odur ki, N.Koldorun fikirləri bir çox qərb iqtisadçıları tərəfindən də müsbət qəbul edilmiş, bütövlükdə xarici ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsi sistemində biznes kommertiya əməliyyatlarına daha çox üstünlük verirdilər.

² C.Keyns "Məşğulluğun, faizin, və pulun ümumi nəzəriyyəsi" Moskva 2002, seh 41

Tanınmış ABŞ iqtisadçıları K.Mekkonel və S.Bryu yazmışdılar ki, əhalinin və dövlətin maddi təlabatlarının hüdudsuz olması, həmin təlabatları ödəmək üçün tələb olunan iqtisadi resursların məhdudluğu ölkələrin beynəlxalq bazarlara çıxmasını sürətləndirir. Xarici ticarətdən daha çox faydalanmaq üçün ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsinin ən səmərəli üsullarından istifadə etmək zərurəti ilə qarşılaşırlar. Bu mənada beynəlxalq bazarlarda xarici ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsi çoxsaylı maneələrlə qarşılılaşmasına baxmayaraq tənzimlənmə tədbirləri, onun üsulları, müasir dövrdə spesifik xüsusiyyətlər kəsb edir.

1.3. Xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlənməsində beynəlxalq bazarların rolu və əhəmiyyəti

Beynəlxalq bazarlar beynəlxalq iqtisadiyyatın və bununla da beynəlxalq ticarətin aparıcı hissəsi olmaqla malların, xidmətlərin və maliyyə resurslarının hərəkətini özündə formalaşdırır. Bu mənada malların və xidmətlərin beynəlxalq bazarları özündə tələb və təklifin uyğunluğuna əsaslanaraq reallaşdırma proseslərini həyata keçirir. Bu mənada beynəlxalq bazarlar beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsiplərinə uyğun olaraq ölkələrarası əlaqələri müəyyənləşdirən alqı satqı münasibətlərini həyata keçirən ərazi məkan sahəsidir. Hazırda beynəlxalq iqtisadiyyatda hərtərəfli inkişaf etmiş istehsal kompleksləri formalaşmışdır ki, sonuncular istehsal etdikləri malları və xidmətləri beynəlxalq bazarlara çıxarırlar. Onların reallaşmasının sürətlənməsinə, birbaşa təsir edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq bazarlarda bir sıra sərvətlər vardır ki, onlar alqı satqı obyektinə kimi birbaşa çıxış edə bilmir. Belə sərvətlərə hər bir ölkənin ərazisində mövcud olan torpaq sahibləri və digər daşınmaz əmlaklar misal ola bilər. Çünki belə sərvətlər ölkənin inzibati ərazi vahidliyi daxilində istehlak olunur. Bununla da beynəlxalq bazarlara çıxarılmır. Hər bir ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi müxtəlif formalı və növlü beynəlxalq bazarlarda aparılan əməliyyatlarla realizə olunur. Bu yolla xarici ticarət

dövriyyəsinin sürətlənməsində beynəlxalq bazarların forma və növ müxtəlifliyindən düzgün istifadə etmək olduqca vacibdir. Beləliklə beynəlxalq bazarlar ticarət alqı satqısı məqsədilə istehsal edilən malların, xidmətlərin, kapitalların və habelə işçi qüvvəsi və innovasiyaların reallaşdırıldığı iqtisadi məkan hesab olunur. Beynəlxalq bazarlarda həmin bazarların yerləşdiyi ölkələrdə istehsal olunan və istehlak edilən malların və xidmətlərin alqı satqısı deyil, eyni zamanda xarici ölkələrdən təklif edilən malların və xidmətlərin ticarəti də həyata keçirilir. Bu da onu göstərir ki, beynəlxalq bazarlarda satılan malların və xidmətlərin həm milli istehsalçıları, həm də xarici ölkə istehsalçıları təkliif etdikləri əmtəə və xidmətlərin reallaşdırılması öz əksini tapır.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, beynəlxalq bazarların çoxsaylı əlamətlərinin olmasına baxmayaraq onların sırasında özünü daha real biruzə etdirən əlamətlər diqqəti cəlb edir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci: Beynəlxalq bazar anlayışı daha çox bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin iştirak etdiyi alqı satqı əməliyyatlarını siyasi iqtisadi anlamda ifadə edən kateqoriyadır. Buna görə də beynəlxalq bazarların yerinə yetirdiyi əsas funksiya malların və xidmətlərin alqı satqısı sahəsində milli dövlət sərhədlərinin tədricən aradan götürülməsi hesabına genişlənməkdədir. Bu mənada dünya bazarı ilə beynəlxalq bazarların həm predmet, həm də fəaliyyət dairəsi baxımından fərqləndirmək lazım gəlir. Fikrimizcə dünya bazarı dedikdə beynəlxalq iqtisadiyyatda istehsal olunmuş malların, xidmətlərin, kapitalların işçi qüvvəsinin alınıb satıldığı bütün milli və beynəlxalq bazarların cəmi kimi başa düşülməlidir. Bu o deməkdir ki, çoxsaylı milli və beynəlxalq bazarların məcmusu dünya bazarı ətrafında formalaşır.

İkinci: Beynəlxalq bazarlarda malların və xidmətlərin realizasiyası ölkələrarası xarakter kəsb etməklə dünya bazarında ümumi tələblə təklifi müəyyən edir.

Üçüncü: Beynəlxalq bazarlar hər bir ölkənin milli istehsal amillərinin beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma prosesinə cəlb etməklə həmin

amillərin sistemli və səmərəli istifadəsinə şərait yaradır. Bütün yuxarıda deyilənlər beynəlxalq bazarların strukturunu müəyyən etməyə və həmin struktura daxil olan tərkib elementləri dəqiqləşdirmək mümkün olur. Bu istiqamətdə beynəlxalq bazarları struktur hissələrə ayırmaqla onun üç tərkib hissəsini bir birindən fərqləndirməliyik. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasına əsaslanan mallar və xidmətləri istehsal edən milli iqtisadiyyatlar sferası

2. Beynəlxalq bazarların qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edən milli və beynəlxalq sosial iqtisadi infrastruktur

3. Beynəlxalq bazarlarda nəzərdə tutulan vəzifələri yerinə yetirən mallar, xidmətlər və maliyyə-pul axınlarının tənzimlənməsi

Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq bazarların fəaliyyət göstərdiyi sosial iqtisadi məkanın genişlənməsi ilə beynəlxalq istehsal ixtisaslaşması sürətlənir, ixtisalaşmış ölkələrin nəinki daxili, habelə xarici ticarət dövriyyəsi artır. Bu isə öz növbəsində beynəlxalq bazarların dünya iqtisadiyyatında nəinki rolunu, daha çox fəaliyyət sahəsini genişləndirir.

Yuxarıda deyilənlər bir daha göstərir ki, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə ixtisaslaşmış istehsal və ticarət sahələri daha da dərinləşir, kooperasiya əlaqələri güclənir, bu da öz növbəsində dünya iqtisadiyyatında funksional bazarların həm sayca, həm də keyfiyyətcə artmasına səbəb olur.

BMT-nin və onun dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsi ilə birbaşa məşğul olan ali orqanlarının təsnifatına görə beynəlxalq bazarlar yalnız sahə strukturuna görə deyil, daha çox funksional əlamətlərinə görə də diqqəti daha çox cəlb edir. Belə funksional bazarlardan beynəlxalq kənd təsərrüfatı məhsulları bazarını, beynəlxalq yarımfabrikatlar və hazır məhsullar bazarlarını, qiymətli kağızlar bazarını, beynəlxalq investisiyalar bazarını və s. xüsusi olaraq qeyd edə bilərik.

Ümumi halda nəzərə alsaq beynəlxalq bazalar vasitəsilə istehsal amillərinin realizasiyası nə qədər artırsa, bir o qədər də beynəlxalq kooperasiyalaşma prosesi sürətlənir.

Beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma xarici ticarət dövriyyəsini sürətləndirir, yalnız funksional bazarları deyil, eyni zamanda sahəvi bazarlarında inkişaf etdirir. Belə bazarlar universal mənə kəsb etməklə digər bir qədər məhdud olan malların və xidmətlərin beynəlxalq bazarına daxil olur. Beynəlxalq ixtisaslaşma ticarət və istehsal sahəsində dərinləşdikcə ixtisaslaşmış mallar və xidmətlər bazarında çoxalır. Həmin mallara və xidmətlərə bazarların tələbatı çoxalır. Dünyada daha geniş yayılmış ixtisaslaşmış mallar bazarına aşağıdakılar aid edilir:

Beynəlxalq ərzaq bazarı, neft bazarı, qaz, kömür bazarı , gəmiqayıma bazarı, avtomobil bazarı və s. misal ola bilər.

Son illərdə ixtisaslaşmış mallar bazarının strukturunda elektrotexniki avadanlıqlar bazarı, silah bazarı, neft kimya məhsulları bazarı diqqəti daha çox cəlb edir.

FƏSİL 2. BEYNƏLXALQ BAZARLARDA VALYUTA ƏMƏLİYYATLARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Valyuta tənzimlənməsi rejimlərinin xüsusiyyətləri və formalaşması mərhələləri

Beynəlxalq bazarlarda xarici ticarət əlaqələrini tənzimləyən bazar subyektlərinin funksiyaları diqqətlə öyrənilməli, ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməlidir. Beynəlxalq bazar subyektlərinin yerinə yetirdikləri funksiyalarda dünya təcrübəsi göstərir ki, həmin funksiyaların mahiyyəti tarixi dövrlərin müxtəlif mərhələlərində daim dəyişmişdir. Bu mənada xarici ticarət dövriyyəsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsində müxtəlif tənzimlənmə metodlarından, o cümlədən maliyyə tənzimlənməsindən geniş istifadə olunur.

Maliyyə tənzimlənməsi sistemində beynəlxalq bazarlarda valyuta tənzimlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. İlk növbədə xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda idxalın valyuta tənzimlənməsi ilə ixracın valyuta tənzimlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmalıdır. Son illərin təcrübəsinə əsaslanaraq, xüsusən də Dünya Bankının aparıcı mütəxəssislərinin fikrini əsas götürərək ayrı-ayrı dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların xarici ticarət dövriyyəsinə valyuta tənzimlənməsi sistemində daha mütərəqqi olan "Səmərəli dövlət" modeli diqqəti cəlb edir. Bu model beynəlxalq bazarlarda ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsinin reallaşdırılması prosesində katalizator rolunu oynayan, həmin fəaliyyəti stimullaşdıran dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar öz ifadəsini tapır. Burada beynəlxalq səviyyədə valyuta tənzimlənməsinin stimullaşdırılması dedikdə yalnız beynəlxalq maliyyə sistemi səviyyəsində şaxələnmiş səmərəli maliyyə alətləri və vasitələri toplusu başa düşülür.

Beynəlxalq iqtisadiyyatda, xüsusən ticarət və maliyyə sferasında qloballaşma proseslərinin inkişafı nəinki ayrı-ayrı dövlətləri, habelə beynəlxalq

maliyyə təşkilatlarını, beynəlxalq bazarlarda valyuta tənzimlənməsinin hüquqi bazasını möhkəmləndirilməsinə xüsusən valyuta rejimlərinin formalaşaraq onların koordinasiyasının gücləndirilməsini tələb edir.

Valyuta tənzimlənməsi rejimlərinin belə koordinasiya olunması xarici ticarət dövriyyəsi sahəsindəki maliyyə siyasətinin rolunu gücləndirməklə dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlıqlarla bağlı sözlərini də gücləndirir.

Belə mürəkkəb və çoxcəhətli ticarət və maliyyə əməliyyatlarının aparıldığı beynəlxalq maliyyə sisteminin tərkibində özünün yeri və rolu ilə fərqlənən Azərbaycan beynəlxalq bazarlardakı mövqeyindən məharətlə istifadə etməli, özünün az və çox dərəcədə olan üstünlüklərini biruzə etdirməlidir.

Azərbaycanın beynəlxalq bazarlara qovuşması onun milli iqtisadiyyatının və daxili bazarının inkişaf strategiyasının başlıca istiqamətlərindən biri hesab edilə bilər. Belə istiqamət üçün vacib olan perspektiv məqsəd və vəzifələr Azərbaycanın beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətliliyini təmin etməklə bərabər ölkənin milli valyutasını idxal-ixrac əməliyyatlarında iştirakına şərait yarada bilər. Qeyd edilən perspektiv məqsəd və vəzifələr kompleksi bir sıra tərkib hissələrə ayrılır ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci: Dövlətin idxal-ixrac əməliyyatlarının valyuta tənzimlənməsinin struktura yenidən qurulmasını məqsəduyğun sürətdə dəstəkləməsi;

İkinci: Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının, onun milli məhsullarının beynəlxalq bazarlara çıxarılmasını xarakterizə edən həm əmtəə ixtisaslaşması yolu ilə, həm də bağlanmış valyuta müqavilələrinin hüquqi rejimlər baxımından dəyişikliklərin edilməsi;

Üçüncü: Azərbaycanın valyuta təhlükəsizliyinin təmin olunması;

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsinin hüquqi rejimləri diqqət mərkəzində saxlanılır.

Hər bir rejimin xüsusiyyətləri və formalaşma mərhələləri araşdırılır. Valyuta əməliyyatı və valyutanın mübadilə kursu müxtəlif rejimlər çərçivəsində öz ifadəsini tapır.

Beynəlxalq təcrübədə valyuta tənzimlənməsi rejiminin yuxarıda qeyd edilən spesifik xüsusiyyətlərini hər bir rejimin formalaşma mərhələlərindən görmək olar. Belə tənzimlənmə rejiminin formalaşmasının birinci mərhələsi XIX əsrdən başlayaraq II dünya müharibəsinin başlanmasına qədər ki dövrü əhatə etmişdir. Belə dövrdə beynəlxalq valyuta sistemi qızıl-monet, yaxud qızıl standart formasında monometallizm bazarı çərçivəsində meydana gəlmişdir. Həmin tənzimlənmə rejiminin ilk rəsmiləşdirilməsi 1867-ci ildə qızılın dünya pulu kimi vahid ekvivalent olmasının əsasını qoydu. Bu sənədləşdirmə bizə məlum olan Paris konfransında həyata keçirildi.

Belə valyuta tənzimlənmə rejimi valyuta vahidlərinin, qızılın fiksasiya olunmuş qiymətinə görə müəyyən edilməsi əsaslandırıldı. Belə şəraitdə milli valyutaların fiksasiya olunan kursu formalaşdı, bu mərhələdə beynəlxalq valyuta sistemi inkişaf etdi, dünya valyuta ehtiyatı kimi qızılın hökmranlığı şəraitində kredit münasibətlərinin etibarlılığı artdı. Lakin real təcrübədə beynəlxalq pul kütləsinin həcmi ilə istehsal olunan qızılın ölçüsü arasında çoxsaylı mürəkkəbliklər yarandı. Eyni zamanda milli valyuta siyasətinin və onun tənzimlənmə rejimlərinin məhdudlaşması aparıcı ölkələrin iqtisadiyyatına dövlətin müdaxiləsinin güclənməsi sürətləndi. Bu da XX əsrin birinci yarısından etibarən Paris valyuta sisteminin tədricən böhran keçirməsinə səbəb oldu.

İkinci mərhələ: Beynəlxalq bazarlarda valyuta tənzimlənməsi rejimlərinin bununla da beynəlxalq valyuta sisteminin həm qızılla, həm də iki dənəmli valyutanın dollar və funt sterlinqə əsaslanmasına şərait yaratdı. Ölkələr arası beynəlxalq ticarət əməliyyatları valyutalarla hesablaşmalar üçün nəzərdə tutulan milli valyutaların tədiyyə vasitələri adını alması şərtləri meydana çıxdı. Bu da qızıl devizli sistem adlı qaydanın yaradılmasına şərait yaratdı. Belə şərait tələb etdi ki, heç bir milli valyutanın rəsmi beynəlxalq ehtiyat adını ala bilməməsinin ilkin əsasını qoydu. Lakin həmin dövrün təcrübəsində dolların və funt sterliqin hiss olunan şərtləri özünü göstərməyə başlayırdı.

Deməli beynəlxalq valyuta sisteminin qlobal miqyasda tənzimlənməsi dövrü yeni mərhələni qarşıya çıxardı.

Bu dövr qeyri-sabit inkişafı xarakterizə olunduğundan bir çox ziddiyətli və çətin proseslərlə qarşılandı ki, bunu da 1923-1933-cü illərdə baş verən dünya böhranı ilə başladı ki, bu da II dünya müharibəsi dövründə güclü zərbə ilə aradan qaldırıldı.

Üçüncü mərhələ: Bu dövr 1943-1944-cü illərdən başlasa da beynəlxalq valyuta sistemində tənzimlənmə rejimlərinin təkamülünü daha da sürətləndirdi, valyuta tənzimlənməsinin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməyi şərtləndirdi. Bu mərhələ bizə məlum olan ABŞ-ın Bretton-Vuds konfransının sənədlərində rəsmiləşdirildi.

Nəticədə valyuta tənzimlənməsi rejimi ilə beynəlxalq ticarət prinsipləri arasında ümumi razılığa gəlməyin ilkin şərtləri yaradıldı. Bu şərtlərin yaradılmasının başlıca cəhətlərini aşağıdakı sxematik təsvirdən aydın görə bilərik: **(bax cədvəl 1)**

Cədvəl 1

Bretton-Vuds sistemində beynəlxalq valyuta tənzimlənməsi ilə beynəlxalq ticarətin prinsipləri arasında ümumi razılıq

Bretton-Vuds sisteminə görə valyuta tənzimlənməsinin başlıca xarakteristikası			
Qızıla və tədricən iki valyuta ehtiyatına, dollara və funt sterlinqə əsaslanan qızıl devizli standartın işləməsi	30-cu illərin rəsmi qiyməti ilə (31.1 qram xalis qızıla bərabər tutulan 1troyskaya qızıla görə 35 dollar) qızılın iki valyuta ehtiyatına	Dollara nisbətə ölkələrin milli valyutalarının tərəddüd səviyyəsi 1%-i ötməməlidir. Əgər həmin tərəddüd 10%-dən yuxarı	Ayrı-ayrı ölkələrin valyuta tənzimlənməsi rejimlərinin koordinasiyası üçün iki maliyyə qurumlarının, BVF və BYİB-in

	sərbəst mübadiləsi və valyuta paritetinin saxlanması	olarsa, devalvasiya yaranar.	yaradılmasına səbəb oldu.
--	--	------------------------------	---------------------------

Cədvəl-də qeyd edilən sxematik təsvirdən görüldüyü kimi keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq dünya maliyyə sistemində baş verən struktur dəyişiklikləri günün tələblərinə cavab vermədiyindən global böhran vəziyyətini yaratmış Bretton-Vuds sisteminin uyğunsuzluqlarını aşkara çıxarmışdır. Səbəbi həmin sistem uzun illər yalnız ABŞ dövlətinin mənafeyinə xidmət etmişdir.

Təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə dünyanın qızıl valyuta ehtiyatının 75%-ə qədəri ABŞ iqtisadiyyatının payına düşmüşdür. Çünki ABŞ-ın pul vahidi olan dollar dünya iqtisadiyyatında yeganə valyuta kimi aparıcı rolunu saxlamasıdır. Belə tək qütblü beynəlxalq valyuta sisteminin formalaşması yuxarıda qeyd etdiyimiz beynəlxalq valyuta sisteminin ziddiyəti ilə bağlı ABŞ-ın maliyyə sisteminin zəifləməsinə, bununla da beynəlxalq valyuta sisteminin üçüncü tarixi mərhələsini tədricən parçalanmasına səbəb olmuşdur.

Dördüncü mərhələ: Dünya valyuta sisteminin bu mərhələsi XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında Yamaykanın Kingston şəhərində Beynəlxalq Valyuta Fondunun keçirdiyi konfransda üzv dövlətlərin nümayəndələrinin təsdiqi ilə başlamış və indiki dövrdə əhatə etməkdədir. Yamayka valyuta sistemi adlanan IV mərhələ dünya valyuta sisteminin canlanmasına, fəaliyyət dairəsinin genişlənməsinə hərtərəfli şərait yaratdı. Çünki Yamayka valyuta sisteminin şərtləri daha mükəmməl təcrübi cəhətdən konkretliyi ilə özünü göstərirdi. Bu şərtlər haqqında daha əyani məlumatlanmaq üçün aşağıdakı sxemdə göstərilən ardıcılığa diqqət vermək lazım gəlir. **(bax cədvəl 2)**

Yamayka sisteminin şərtləri			
Qızıl və dollar standartının əvəzində vahid dollar standartının formalaşması, SDR-in fəaliyyətə başlaması	Milli valyutaların qızıl məzmununun aradan qaldırılması, qızılın demonetaziyası	Dünya ölkələrinə milli valyutalar üzrə kursların rejiminin seçmək hüququnun verilməsi	Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankının fəaliyyət dairəsinin və vəzifələrinin genişləndirilməsi

Cədvəl 2-də qeyd edilən şərtlər özünün mahiyyətinə görə spesifik xarakterlərə malik olduğundan beynəlxalq valyuta sisteminin iştirakçısı olan ölkələr yeni imkanlar əldə edirlər. Dünyanın hər hansı bir ölkəsi həmin imkanlardan düzgün və səmərəli istifadə etsələr həmin ölkələr valyuta kursları rejimini qura bilərlər. Dünya təcrübəsində ölkələrin valyuta kursları rejimini müxtəlif variantlarda qurmuşlar və hal hazırda da həmin istiqamətdə yeniliklər edilməkdədir.

Məsələn, dünyanın 20-dən çox ölkəsi öz valyutalarının sərbəst üzməsinə həyata keçirir. Diqqətəlayiq cəhət odur ki, 2014-2015-ci ildən etibarən Azərbaycan hökuməti dünyada gərginləşən maliyyə böhranı, neftin qiymətinin ucuzlaşması, Azərbaycan manatının devalvasiyaya uğraması nəticəsində manatın sərbəst üzməsi rejiminin tətbiqinə şərait yaratmışdır. Bu proses hal-hazırda diqqətlə izlənilir.

2.2. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin təhlili

Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə strateji yol xəritəsində Azərbaycanın xarici ticarətinin liberallaşdırılması və ticarət əməliyyatlarının valyuta tənzimlənməsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Yol xəritələri qeyd edilən istiqamətdə ölkənin milli iqtisadiyyatının 11 sektoru üzrə mövcud

vəziyyətin necə olması, həmin vəziyyətin təhlili və ümumiləşdirilməsi süsusi olaraq qeyd edilmişdir.

Qeyd edilən istiqamətdə qarşıya qoyulan hədəflər biri digəri ilə əlaqələndirilməklə ölkənin gələcək inkişafının real mənzərəsi göstərilir. Daha vacibi odur ki, ölkənin real sektoru ilə xidmət sektorunun əlaqəli inkişafı Azərbaycanın nəinki daxili bazarında, daha çox xarici bazarlara maneəsiz çıxmaqla fiskal və monetar siyasətdən düzgün istifadəni tələb edir. Bu mənada Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinə girməklə aparılan valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi ölkədə valyuta qanunvericiliyinin liberallaşdırılması qarşısında duran bir çox maneələrin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Belə valyuta tənzimlənməsi sahəsində geniş liberallaşma özünü göstərsə də, bütün hallarda müəyyən məhdudiyyətlərin saxlanması lazım gəlir.

Bu halda Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin valyuta tənzimlənməsi ilə məşğul olan dövlət orqanlarının apardıqları nəzarət tədbirləri çoxsaylı müsbət və mənfi faktların aşkara çıxarılmasına kömək etmişdir. Bunu aşağıdakı cədvəl məlumatlarından aydın görə bilərik.

Verilən cədvəl məlumatlarından görünür ki, son 2 ildə Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən aparılan yoxlamalar nəticəsində çoxsaylı inzibati xəta faktları aşkar edilmişdir. Nəticədə gizli və bəyan etmədən keçirilən mallar artmışdır. Əgər 2013-cü ildə gizli keçirmə 143 dəfə, 2014-cü ildə 231 dəfə artmışdırsa, bəyan etmədən keçirmə isə 234 dəfədən 262 dəfəyə çatmışdır. Lakin həmin illərdə malların və onlara aid olan sənədlərin vaxtında çatdırılmayanların sayı 1343 dəfədən 8564 dəfəyə enmişdir. Azalma malların geri aparılmaması faktı da 612 dəfədən 598 dəfəyə enmişdir.

Qeyd edilən göstəricilərin dinamikasını nisbi göstəricilərlə hesablamayla xəta faktlarının faizini hesablaya bilərik. Eyni zamanda edilən xəta faktlarına görə ödənilmiş cərimə sanksiyalarını hesablamaq olar. Məsələn, ödənilmiş cərimə sanksiyalarının 40%-ə yaxını Yalama gömrük məntəqəsinin üzərinə düşmüşdür.

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin 2013-2014-cü illərdə keçirdiyi nəzarət və yoxlamaların müqayisəli nəticələri

Aşkara çıxarılmış xəta faktları	2013	2014
1. Gizli keçirmə	143	231
2. Bəyan etmədən keçirmə	234	262
3. Malların və ona aid olan sənədlərin çatdırılmaması	10343	8564
4. Geri aparılmama	612	598
5. Gömrük ödənişlərindən yayınma	2	4
6. Aksiz markasız idxal	1	15
7. Digər xəталər	814	757

Mənbə: www.customs.gov.az

Aparılan təhlil materialları əsasında qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın Gömrük sərhədlərindən keçirilən malların və müxtəlif xidmətlərin xəta faktları, bununla da valyuta qanunvericiliyinin pozulma hallarının sayı son illərdə aşağı düşməkdədir. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanın valyuta əməliyyatlarının liberallaşdırılması manatın üzən rejimə keçirilməsi şəraitində xəta faktları Azərbaycan Respublikasının valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına dair İnzibati Xətalər Məcəlləsinin maddələri ilə qorunur. Qeyd edilən Məcəllənin bütün maddələri valyuta əməliyyatları üzrə aparılan hesabatların nəticələri ilə təqdim olunur. Burada valyuta qanunvericiliyində özünü göstərən əməliyyatların aparılması qaydalarına riayət olunub olunmaması diqqət mərkəzində saxlanılır. Burada xüsusi hesablardan istifadə qaydalarının qorunması, bağlanmış müqavilələrin hüquqi əsaslarının qorunub saxlanması, hesabat sənədlərinin yaxud müqavilələrinin rəsmiləşdirilməsi müddələrinin pozulub pozulmaması üzrə nəzərdə tutulur. Nəticə belədir ki, xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması şəraitində valyutalarla tənzimlənmə aparacaq əlaqədar orqanlar valyuta əməliyyatları üzrə sənədlərin hazırlanmasına birbaşa

diqqət verməlidirlər. Burada nəzarət sadəcə yoxlamaların sayında deyil, onların keyfiyyətlə icra olunmasındadır. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi birgə əməkdaşlıq etməklə əlaqələrini rəsmiləşdirməlidirlər.

Bu istiqamətdə valyuta tənzimlənməsini həyata keçirən, yuxarıda qeyd edilən dövlət orqanları arasında müqavilə, informasiya mübadiləsi, birgə tədbirlərin reallaşması, daha çox isə valyuta tənzimlənməsi üzrə kollektiv sənədlərin hazırlanması lazım gəlir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkənin milli iqtisadiyyatının sabit inkişafı bazar subyektlərinin idxal-ixrac əməliyyatlarının genişlənməsi, eyni zamanda maliyyə vəsaitlərinin ölkədən qeyri-qanuni çıxarılması qorxusu da yarana bilər. Belə təhlükəli və mürəkkəb problem valyuta rəsmiləşdirilməsinin liberallaşdırılması prosesində öz əksini tapa bilər.

2.3. Xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Hal-hazırda dünya iqtisadiyyatının inkişaf proseslərinə nəzər yetirsək, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qalxdığını müşahidə edə bilərik. Bu, hər şeydən əvvəl Azərbaycanın təbii resurslarla ixracına nisbətən iqtisadi resursların, xüsusən də emal sənaye məhsullarının ixrac imkanları ilə əlaqədardır. Belə imkanların reallaşması nəticəsində Azərbaycanın əldə etdiyi gəlirlərin daha çox hissəsinin iqtisadiyyatın real sektoruna yönəldilməsi ilə əlaqələndirilir. İlk növbədə idxalı əvəz edən məhsulların yerli istehsalı sürətlə artmaqdadır. Azərbaycan hökuməti ölkədə xarici ticarətin dəstəklənməsi üçün sərbəst dönməli xarici valyutalarla yanaşı, milli valyutanın da dönməliliyinin sürətləndirilməsi üzrə tədbirləri vaxtaşırı həyata keçirməkdədir.

Keçən illərdəki tarixi təcrübələri ümumiləşdirməklə milli valyutanın tənzimlənmə prosesində iştirakı üçün daha mükəmməl maliyyə islahatlarının

aparılması tələb olunur. İlk növbədə ölkənin xarici ticarət balansının bütün göstəricilərini əlaqələndirməklə ümumi inkişaf tendensiyasını tapmaq lazımdır. Ümumi meyl belədir ki, Azərbaycanın tədiyyə balansında xarici ticarət dövriyyəsi sürətlə artır, kapitalların hərəkətində isə Azərbaycandan kapital axınları, onun həcmi və strukturu daha da yaxşılaşmışdır. Bunu əyani görmək üçün Azərbaycanın tədiyyə balansının aşağıdakı göstəricilərinin müqayisəli təhlilindən görmək olar:

Cədvəl 4

Tədiyyə balansının əsas göstəriciləri, mln.\$

	2014-cü il	2015-ci il
I. Cari əməliyyatlar hesabının saldosu	10423.6	-222.5
Xarici ticarət balansı	18927.6	5812.4
Xidmətlər balansı	-6089.6	-4228.8
Gəlirlər balansı	-2581.7	-2027.8
-İnvestisiya gəlirlərinin repatriasiyası	-2599.4	-1781.6
Təkrar gəlirlər balansı	174.2	221.7
II. Maliyyə hesabı	-3419.1	-9025.2
Xalis maliyyə aktivləri	11692.2	13720.8
Azərbaycana cəlb olunmuş birbaşa investisiyalar	8049.2	5289.4
Xaricə yönəldilmiş birbaşa investisiyalar	2208.8	32589.7
İnvestisiyaların repatriasiyası	-3635.7	-3437.4
digər investisiyalar	2091.7	10080.8
Neft bonusu	17.0	2.0
III. Tədiyyə balansının ümumi saldosu (Ölkənin ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi)	4194.2	-11329.0

Tədiyyə balansının göstəricilərindən göründüyü kimi son 2 il ərzində

(2014, 2015-ci illər) Azərbaycanın cari əməliyyatlar üzrə xarici ticarəti sürətlə artmış, lakin dövriyyənin struktur tərkibi, o cümlədən xidmətlərlə ticarətin tərkibində dəyişiklər baş vermişdir. Həmin dəyişikliklər beynəlxalq iqtisadiyyatda baş verən maliyyə valyuta əməliyyatlarının çətinləşməsindən asılı olmuşdur. Çünki neftin dünya bazarında qiymətinin ucuzlaşması Azərbaycanın valyuta gəlirlərinə ciddi təsir etmişdir. Bu mənada tədiyyə balansının tərkibində cari əməliyyatlar hesabının gəlirlər balansı uyğunsuz istiqamətdə formalaşmışdır. Bu halı tədiyyə balansının maliyyə hesabı bölməsindən də görmək olar.

Belə ki, Azərbaycana cəlb olunmuş birbaşa investisiyalar 2014-cü ildəki 8mlrd dollardan 2015-ci ildə 5,2 mlrd dollara enmişdir. Xaricə yüksəldilən birbaşa investisiyalara gəldikdə əksinə nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır ki, bu da 2,2 mlrd dollardan 3,2 mlrd dollara yüksəlmə deməkdir.

Enerji daşıyıcılar sektoru üzrə ödəmələr daha çox mənfəətin və investisiyaların təkrar geri qayıtması, maşın və avadanlıqların, göstərilən xidmətlərin idxalını özündə ifadə etdirir. Təsadüfi deyil ki, 2015-ci ildə Azərbaycanın enerji daşıyıcılar sektorunda yaranmış artıqlıq 10mlrd dollardan çox olmuşdur.

Son illərin rəqəmləri göstərir ki, Azərbaycanın xarici ticarət balansında 222 mln dollar kəsir özünə yer tapmış, enerji daşıyıcıları sektoru üzrə cari hesabın artıqlığı (profisiti) 6,5 mlrd dollar məbləğində olmuşdur. Müqayisə göstərir ki, enerji daşıyıcılar sektorunun gəlirlərinin artıqlığı qeyri-neft sektoru üzrə cari hesabın 6.7 mlrd dollar məbləğində kəsirini 97%-ni üstələmişdir.

Son illərdə Azərbaycanın xarici ticarətində liberallaşma siyasətinə keçidin sürətlənməsi ölkəyə və ölkədən kapital axınının kifayət qədər gərginləşməsinə öz təsirini göstərmişdir. Gərginliyin aradan qaldırılması istiqamətində xarici ticarəti tənzimləyən bir çox iqtisadi strukturlar, idxal və ixrac üzərində valyuta nəzarəti sisteminin iqtisadi tənzimlənməsinə geniş yer verməli oldu.

Burada valyuta nəzarətinin bazar alətlərindən istifadə yolu ilə dövlət

tənzimlənməsinin bəzi alətlərinin tətbiqinə yer verilməsini tələb etdi. Bu istiqamət ixracatçıları ixracdan əldə etdikləri gəlirləri ölkənin daxilində saxlanılmasına şərait yaratdı.

Malların və xidmətlərin ixracı ilə əlaqədar valyuta gəlirlərinin ölkəyə gətirilməsini təmin etmək üçün uyğun banklar maliyyə əməliyyatları aparmaqla həmin gəlirləri Azərbaycanın bazar subyektləri olan firma, şirkət və digər hüquqi subyektlərin hesabına keçirirlər. Belə köçürmələr ixracatçılarla idxalçılar arasında bağlanan müqavilələr əsasında yerinə yetirilir. Burada tərəflər ixracatçı (məsələn, Azərbaycana aid olan hüquqi yaxud fiziki şəxslər) banklar müqavilələr üzrə əldə olunan valyuta gəlirlərini onun hesabına keçirmişdir.

Digər tərəfdən aparılan sövdələşmələrin sənədlər formasında hazırlanan sövdələşmə pasportu diqqətlə nəzərə alınır. Sövdələşmə pasportu dedikdə valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün standart formada hazırlanan valyuta nəzarətinin əsas sənədi başa düşülür. Bu sənəd ixracatçı bazar subyektləri tərəfindən banklarda rəsmiləşdirilir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının mərkəzi bankı və Dövlət Gömrük Komitəsi idxal-ixrac əməliyyatları sahəsində gömrük valyuta əməliyyatlarına avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemini hazırlayaraq həmin sistemdən operativ istifadə edirlər. Bu istiqamətdə əladar banklar valyuta əməliyyatlarının subyekt funksiyasını yerinə yetirir. Bu funksiyaya görə uyğun banklar ixracatçı bazar subyektlərindən bağlanan müqavilənin tam məbləğindən 0,5% dərəcədə xidmət haqqı alırlar.

İxrac əməliyyatlarına görə valyuta gəlirləri həm bütüvlükdə, həm də müqavilədə göstərilən müddətdə daxil olmalıdır. Daxil olan valyuta gəlirləri müqavilədə göstərilən qaydalara uyğun olan məbləğin tam şəkildə alınması və ya müddət gecikdirilərsə onun əsaslandırılması haqqında yazılı təqdimatın verilməsi lazımdır. Banklar ixrac gəlirlərinin bütöv və vaxtında daxil olması üzrə əsaslandırılmış məlumatlara malik olmadıqda həmin halda Dövlət Gömrük Komitəsinin informasiya sistemində məlumat verilir.

Banklar tərəfindən valyuta tənzimlənməsi qaydalarının pozulması halları baş verərsə bu halda valyuta nəzarəti göstəricilərinin lazımı qaydada yerinə yetirilməsinə və pozuntulara yol vermiş banklara qarşı irəli sürülən sanksiyalar barədə kütləvi informasiya vasitələrinə məlumat verilə bilər. Bu istiqamətdə Gömrük bank nəzarəti sistemi üç başlıca növə ayrıla bilər. Bunlar aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir.

1. Valyuta əməliyyatlarına nəzarət məqsədilə uyğun banklara verilən sənədlərə operativ nəzarət

2. İxracata görə valyuta əməliyyatlarına cari nəzarətin həyata keçirilməsi

3. Yekun yaxud əməliyyatların nəticələrinə nəzarət

İxracata görə köçürülən valyutaların ixracatı ilə bağlı aparılan əməliyyatların ixrac olunan mal əməliyyatlarına uyğunluğu yoxlanılır. Malların və xidmətlərin ixracından əldə olunan valyuta gəlirlərinin tənzimlənməsi çoxsaylı nəzarət metodlarından istifadə edilir. Hazırda belə nəzarət çoxsaylı bürokratik sənəd dövriyyəsindən təcrid olunaraq avtomatlaşdırılmış nəzarət sistemlərinin tətbiqini genişləndirmişdir. Yəni uçot kartları ləğv edilmiş, eyni zamanda gömrük xidmətləri ilə elektron informasiya mübadiləsi genişləndirildi.

Hazırda xarici ticarət dövriyyəsində valyuta əməliyyatları bir çox istiqamətlərdə aparılır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir. (**bax. Cədvəl 5**)

Cədvəl 5

Xarici ticarət dövriyyəsində aparılan valyuta əməliyyatlarının istiqamətləri		
Malların, xidmətlərin və intellektual fəaliyyətin ixracından əldə olunan valyuta gəlirlərinin tənzimlənməsi	Bazar subyektlərinin tərəfindən idxal olunan malların, xidmətlərin və intellektual fəaliyyətin nəticələrinə görə aparılan valyuta əməliyyatlarının əsaslandırılması	İdxal-ixrac əməliyyatlarında barter sövdələşmələrinin tənzimlənməsi

Yuxarıda qeyd edilən sxemə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, valyuta

əməliyyatlarının tənzimlənməsi üzrə bankların fəaliyyəti əsasən xarici valyutanın ixracatçı bazar subyektlərinin hesabına köçürülməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Burada bazar subyektlərinin cari valyuta hesabının açılması, xüsusən həmin əməliyyatlarla əlaqədar xidmətlərin göstərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

FƏSİL 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VALYUTA NƏZARƏTİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətləri və normativ-hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi

Xarici ticarət dövryyəsi istiqamətində həyata keçirilən siyasətin strategiyası idxal-ixrac əməliyyatları üçün daha əlverişli valyuta tənzimlənməsinin yaradılmasından, tənzimlənmə üçün mövcud qaydaların, sənədləşdirilmələrin liberallaşdırılmasından ibarət olmalıdır. Çünki idxal-ixrac əməliyyatlarının valyuta tənzimlənməsinin hüquqi və təşkilati bazasını yaratmadan bütövlükdə ölkənin xarici ticarətinin səmərəliliyini yüksəltmək mümkün olmaz.

Təcrübə göstərir ki, Azərbaycanın ixrac imkanlarının genişləndirilməsi, ixracın şaxələndirilməsi ölkənin xarici ticarət siyasətində mühüm rol oynamalıdır.

Bu istiqamət Azərbaycana valyuta daxil olmalarının çoxalmasına, bununla da ölkənin ticarət balansının yaxşılaşmasına imkan yaranacaqdır. Nəzərə almalıyıq ki, Azərbaycanın ixrac-idxal əməliyyatlarının iqtisadi tənzimlənmə sistemində valyuta tənzimlənməsinin inkişafı olduqca vacibdir. Yəni valyuta tənzimlənməsinin çoxsaylı alət və üsullarından bacarıqla istifadə edilməsi, hər şeydən əvvəl ölkədə valyuta nəzarətinin qanunvericilik əsaslarını möhkəmləndirməyi tələb edir.

Bu sahədə ən vacib və istiqamətverici hüquqi baza (valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu) hesab edilir. Bu qanunun qəbul edilməsindən uzun vaxt keçməsinə baxmayaraq onun izləmə mexanizmi hələdə öz qüvvəsini saxlayır, lakin həmin qanunun ayrı-ayrı maddələrinin yeniləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Bu halı yalnız Azərbaycanın xarici ticarətində, onun maliyyə sistemində və tənzimlənmə alətlərində baş verən dəyişikliklərlə deyil, eyni zamanda dünyada gedən qloballaşma prosesləri ilə də əlaqədardır. Çünki global proseslər beynəlxalq əmək bölgüsünün daha sürətlə dərinləşməsinə və şaxələnməsinə tələb etməklə ölkələrarası malların və xidmətlərin intensiv mübadiləsinə, istehsal və satış kooperasiyasının, eyni zamanda valyuta bazarlarında baş verən çevik dəyişikliklərlə də əlaqələndirilir.

Son illərdə Azərbaycanın daxili ticarətində və habelə xarici ticarət əlaqələrində gömrük orqanları ilə qeydiyyat orqanları arasında birgə nəzarət üsulları tətbiq edilir. Buna görə də valyuta tənzimi haqqında qanunun bir çox maddələrinin termin və anlayışlarında zaman və məkan etibarilə verilən ifadələr anlaşıqlı olmur. Bu mənada qanunda yeni redaksiya olunmasını və o cümlələrdə yeni ifadələrin verilməsi tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasının qeyd edilən "Valyuta tənzimi haqqında" qanununda bir çox prinsiplər bəzən fikir dolaşığı yaradır. Yəni kapitalın hərəkəti ilə bağlı olmayan əməliyyatlar cari əməliyyatlar kimi qeyd edilir. Eyni zamanda cari əməliyyatlara aid olmayan digər əməliyyatlar isə kapital əməliyyatlarına daxil edilir. Bu isə hər iki əməliyyatın aparılmasının dəqiq qaydalarını müəyyən etməkdə çətinlik yaradır, xüsusən əməliyyatlara aid olan valyuta hesablaşmalarının aparılması qaydası müəyyənləşə bilmir. İstər idxal və ixrac əməliyyatı üçün istərsə də həmin əməliyyatların valyuta tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi üçün ölkənin Mərkəzi bankının lisenziyası tələb olunur. Belə tələblər uzun müddət gözləmələrə, vaxt itkisinə səbəb olmaqla həmin əməliyyatlara valyuta nəzarətini çətinləşdirir, çoxsaylı mürəkkəbliklər yaradır.

Qərbi Avropanın bir çox ölkələri yuxarıda qeyd edilən əməliyyatların valyuta tənzimlənməsi sahəsində təcrübələri diqqəti cəlb edir. Belə ki, həmin ölkələrdə qəbul olunan hüquq normaları və normativ sənədlər az və ya çox dərəcədə dəyişikliklərin edilməyəcəyini qanunla təsbit etmək məsələsini də qarşıya qoyur. Bu o deməkdir ki, yaxın illər ərzində valyuta tənzimlənməsi

sahəsində həmin hüquq normalarının və sənədlərinin qüvvədə qalacağını əsaslandırıldı.

Qeyd edilən qaydalar Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi üçün də əhəmiyyətli ola bilər. Onun tətbiqi səmərəli nəticə verə bilər. Çünki onlar Azərbaycanın xarici ticarətinin bütün iştirakçılarının, beynəlxalq bazarın bütün subyektlərinin fəaliyyətini sabitləşdirir və dayanıqlı edə bilər.

Eyni zamanda Azərbaycandan süni yolla investisiyaların çıxarılmasına da əks təsir göstərə bilər.

Təcrübə göstərir ki, xarici ticarət sahəsində qanunvericilik aktlarının tez-tez dəyişdirilməsi, xarici ticarətin liberallaşdırılmasının zəiflədilməsi valyuta əməliyyatlarının mürəkkəbləşdirilməsi beynəlxalq bazar subyektlərini ölkədən investisiyaları çıxarmağa məcbur edə bilər. Bu mənada qanunvericilik aktlarının uzun müddət üçün sabit saxlanması xarici ticarətdə az və ya çox dərəcədə riskləri aşağı sala bilər. Bu mənada Azərbaycanda son illərdə yaradılan maliyyə bazarlarına nəzarət palatası diqqəti cəlb edir, çünki həmin palata valyuta valyuta qanunvericiliyini nəzərə almayan hüquqi və fiziki şəxslərə qarşı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bütün halları tətbiq etmək hallarına malikdir.

Bu istiqamətdə toplanılan bütün məlumatların bir orqanda yığılması, toplanması, həmin məlumatların valyuta daxilolmalarının ümumi məbləği üzrə statistik təhlili son nəticədə qanun pozuntusunun düzgün aşkarlanmasına səbəb olur. Eyni zamanda valyuta qanunvericiliyinə əməl etməyən fiziki və hüquqi şəxslərə qarşı lazımı tədbirlərin görülməsi mərhələlərini azaltmağa imkan verəcəkdir.

Xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsinin əsas üsullarından biri olmaqla, qanunu pozanlara qarşı cərimə sanksiyalarının verilməsi hesab oluna bilər. Azərbaycan təcrübəsində həmin sanksiyalardan tələb olunan səviyyədə istifadə olunur. Bunu aşağıdakılarla xarakterizə edə bilərik:

- Valyuta qanunvericiliyini pozan hüquqi və fiziki şəxslərin aşkarlanması zamanı həmin əməliyyatlarda dövlətə dəyən ziyan və itkiləri az və ya çox

dərəcədə yerini doldurmaq;

- Xarici ticarət fəaliyyətinin, o cümlədən beynəlxalq bazar iştirakçılarının, valyuta qanunvericiliyinin pozulması hərəkətlərindən yayındırmağa kömək edə bilir.

Yaxşı olardı ki, yuxarıda qeyd edilən təsir vasitələrinin səmərəliliyi istiqamətində cərimə sanksiyalarının konkret məbləğini dəqiqləşdirərək müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Dünya təcrübəsinə görə həmin məbləğ daha çox ağır olmalı, maliyyə orqanlarının işləyib hazırladığı kollektiv yanaşmaya, ümumi prinsiplərə uyğun olmalıdır.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsində istifadə olunan qanunvericilik aktlarında bir sıra xarici ölkələrin həmin sahədə izləyib hazırladıqları və tətbiq etdikləri təcrübədən istifadə etmək lazım gəlir. Bunun üçün qanunvericilik səviyyəsində daxili dönərliliklə xarici dönərliliyin birgə tətbiqi zəruriliyi vardır. Eyni zamanda həmin birliyin təmin edilməsi istiqamətində milli valyutanın beynəlxalq bazarlarda mövqeyini gücləndirmək milli iqtisadiyyatın sərbəst dönərli valyutaların təsirini, xüsusən dolların təsirini azaltmağa imkan verə bilər.

Apardığımız magistr tədqiqatının nəticəsi belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsinin həyata keçirilməsinin bir sıra fərqləndirici cəhətləri vardır. Həmin fərqləndirici cəhətləri aydınlaşdırmaq, onların spesifik xüsusiyyətlərini öyrənmək lazım gəlir ki, bunlar da aşağıdakı şəkildə göstərilən ardıcılıqla öyrənilə bilər.

(Cədvəl 6)

Cədvəldən göründüyü kimi xarici ticarət əməliyyatlarının müddətinin uzun və qısa zaman kəsiyində olması özlüyündə həm xüsusi hesabların, həm də subhesabların tətbiqini zəruri edir. Ona görə ki, xüsusi və subhesablar malların nəqliyyat daşımaları prosesində onların mühafizəsini təmin etmək, malların tədavül dairəsində hərəkəti ilə əlaqədar onların tam dəyərinin formalaşması prosesi üçün zəruri hal sayılır.

Xarici ticarət əməliyyatlarının valyuta tənzimlənməsinin fərqləndirici xüsusiyyətləri			
Xarici ticarət dövriyyəsinin çoxsaylı aktlar və normativ sənədlərlə tənzimlənməsi	İdxal-ixrac əməliyyatlarında çoxsaylı xərclərin əmələ gəlməsi	İdxalatçılar və ixracatçılar arasında sərbəst dönərli valyutalardan istifadə olunması	İdxalatçılar və ixracatçıların məkana bir-birindən uzaq olması ilə əlaqədar yükdaşımlıların uzun zaman kəsb etməsi

İdxal-ixrac əməliyyatları üzrə tarif dərəcələrinə görə gömrük vergi yığımları operativ olaraq uçota alınmalı və mühasibat balanslarında öz əksini tapmalıdır.

İdxal-ixrac əməliyyatları ilə əlaqədar sərbəst dönərli valyutalarla aparılan hesablaşmalar, mal göndərilməsi, vaxtilə idxalçıların aldıkları malların müqabilində etdikləri ödəniş vaxtının eyni vaxtda düşməməsi ilə əlaqədar aparılan əməliyyatlar (ticarət əməliyyatları ilə valyuta əməliyyatları) fərqli olur, bu da mühasibat sənədlərində öz əksini tapır.

Dünya ölkələrinin inkişafının hazırki şəraitində valyuta ehtiyatlarının daim artırılması ilə yanaşı həmin ehtiyatların strukturca tərkibinin genişlənməsi meylli özünü göstərir. İlk növbədə valyuta ehtiyatlarının balansdan kənar hesablarından düzgün istifadə etmək, eyni zamanda dövlətin və ayrı-ayrı bazar subyektlərinin valyuta gəlirlərinin mənbələrini və istifadə istiqamətlərini müəyyən etmək lazımdır. Bu barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Yevlaxda qeyri-neft ixracatçıları ilə keçirilən müşavirədəki nitqində diqqətəlayiq fikirlər söyləmişdir. Belə ki, qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracatçıları olan sahibkarlar ixracdan əldə etdikləri gəlirləri daim artırmaq, hətta lazım gələrsə ixrac olunan malların qiymətinin

faizlə müəyyən hissəsini yenidən onlara qaytarmaq imkanlarını qazanacaqlar. İxracatçılara Azərbaycan dövlətinin göstərdiyi belə qayğı və stimullaşdırıcı tədbirlər sözsüz ki, sahibkarların ixrac malları istehsalını artırmaq, onları beynəlxalq bazarlara çıxarmaq istiqamətində hərtərəfli cəhd göstərəcəklər. Bütün yuxarıda deyilənlər qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracatçıları qarşısında nəinki istehsal və satış təyinatlı, habelə satışdan əldə edilən valyuta gəlirlərinin bölüşdürülməsi, valyuta bazarlarında sərbəst dönərli valyutaların satılması imkanlarını da yaradacaqdır. Bütün bunları ümumiləşdirsək qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə əlaqədar Azərbaycan sahibkarlarının əldə etdikləri valyuta gəlirlərini valyuta bazarlarında aşağıdakı qaydad satmaq şərtlərini dəqiqləşdirmək olar.

1. İxracatçıların valyuta gəlirlərinin 90%-ni satışın baş verdiyi gündən ölkənin Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi cari valyuta kursuna əsaslanaraq Azərbaycan manatının hesablaşma hesabına keçirmək.

2. Satılan valyuta gəlirlərinin həmin valyutanın ekvivalenti kimi götürülən kursu bir neçə ay əvvəlki vaxtla müəyyən olmuş, qəti müəyyən edilən kursla geri almaq hüququna malik olmaq

3. Valyuta gəlirlərinin sonradan satılaraq geri alınması əvvəlki valyuta kursları əsasında aparılarsa həmin halda Azərbaycan manatının kursunun dolların kursuna nisbətən gələcəkdə necə qalxıb enməsi nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınacaq həmin kurslar ixracatçı sahibkarlar üçün nəzərə çarpacaq itkilərə gətirib çıxarmamalıdır.

4. Qeyri-neft məhsullarının ixracı nəticəsində əldə olunan valyuta gəlirlərinin 10%-ə yaxını balansın cari hesablarına köçürülməlidir.

5. İxracatdan əldə olunan valyuta gəlirlərinin müəyyən məbləği balansdankənar hesabdən xarici valyutanın alınmasına, ticarət müqavilələrinin ödənilməsinə, gömrük rüsumları və yığımları ilə əlaqədar sərf olunan xərclərin ödənilməsinə, ezamiyyə xərclərinin verilməsi ilə əlaqədar sərf olunan xərclər nəzərdə tutulur.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarının

artırılmasına təsir göstərərək ixrac əməliyyatlarının həm həcmcə, həm də dəyərcə artmasına səbəb olacaqdır.

Son dövrlərdə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ölkədən investisiya axınının nəinki qarşısının alınması, hətta vaxtilə ixrac olunmuş investisiyaların geri qaytarılması məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu təmin etmək üçün ölkədə Mərkəzi Bankın faiz dərəcələri ilə yanaşı vergi sistemində də mürəkkəb halların saxlanılmasıdır. Bəzi iqtisadçılar təklif edirlər ki, kapitalların ölkəyə geri qaytarılması istiqamətində bəzi təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi lazım gəlir. Onların fikrincə "Vergi əhvi" deyilən siyasətin reallaşması, yəni investisiyaların ölkədən çıxarılması barədə onların necə və nə üçün çıxarılması barədə hesabat verilməsi daha yaxşı olardı. Hesabat idxal və ixracı tənzimləyən bütün iqtisadi strukturların, xüsusən maliyyə bazarlarına nəzarət palatasının, Dövlət Gömrük Komitəsinin Mərkəzi Bankın işçi qruplarının qarşısında verilməsi məqsədə uyğun hesab edilə bilər.

Son illərin Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən iqtisadi reallıq göstərir ki, vaxtilə Azərbaycandan getmiş investisiyaların geri qaytarılmasına stimulyat yaratmaq çox vacibdir. Bunu dövlət səviyyəsində xüsusən də dövlətin qanunvericilik səviyyəsində öz həllini tapmalıdır. Əgər geri qaytarılan investisiyanın qanunu sənədləşdirmələrlə qüvvəyə mindiyi gündən bir il ərzində öz investisiyasını Azərbaycana gətirərsə hər bir bazar subyektinə əsaslı stimullaşdırıcı motivlər təqdim edilməlidir.

Bir şərtlə ki, geri gətirilən investisiyalar Azərbaycanın qeyri-neft sənayesinə, kənd təsərrüfatına yatırmış olsun. Əgər bu hal baş verərsə, həmin investor iki il ərzində vergidən azad edilmiş olur.

3.2. Azərbaycan respublikasının xarici ticarət əlaqələrində valyuta tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycanın xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi sistemi özünün spesifik xüsusiyyətlərinə görə kifayət qədər təkmilləşdirmə istiqamətində çoxsaylı

metodlardan və üsullardan istifadə olunmasını tələb edirdi. Bu öz növbəsində xarici iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsinə, bunula da, aparılacaq ticarət əməliyyatlarının maliyyə metodları ilə, o cümlədən valyuta tənzimlənməsinin müasir metodlarının tətbiqini tələb edir. Yəni valyuta tənziminin alət və üsullarının xüsusən də valyuta nəzarətinin hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsini ön sıraya çıxarır.

Azərbaycanda "Valyuta tənzimi haqqında" qanunun qəbul edilməsi və onun həyata keçirilməsi az və ya çox dərəcədə xarici ticarət əlaqələrində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Lakin müasir dövrün reallığı göstərir ki, həmin qanunun işləmə mexanizmində, o cümlədən həmin mexanizmin ayrı-ayrı elementlərində yaranan hüquqi boşluqlar doldurulmalıdır. Çünki müasir qloballaşma, transmilliləşmə və inteqrasiyalaşma prosesləri Azərbaycanın ixrac-idxal əməliyyatlarının intensivləşməsinə tələb edir, ölkənin xarici bazar subyektləri olan qeyri-neft sektoru ixracatçılarının istehsal, ticarət və kommersiya istiqamətində kooperasiyalaşma proseslərini gücləndirməyi, həmin prosesləri tənzimləyəcək valyuta əməliyyatlarında ciddi dəyişikliklər edilməsini qarşıya qoyur.

Azərbaycanın ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsi üçün nəinki iqtisadi habelə hüquqi tənzimlənmə alətlərindən istifadəni artırmaq üçün ixracatçıların qeydiyyatının aparılması olduqca vacibdir. Bunun üçün Azərbaycan dövləti ölkə ixracatçılarının xarici bazarlar haqqında həmin bazarların konyukturası, tarazlı vəziyyəti və marketinq seqmentləri barədə məlumatlandırmaq üçün (AZEKSPO) portalı yaradılmışdır. Həmin portal vasitəsilə yerli ixracatçılar Azərbaycanın nəinki ənənəvi xarici bazarları haqqında çevik dəyişikliklərə, daha çox isə yeni bazarların vəziyyəti orada tələb və təklifin uyğunluğu, yerli əhalinin demokratik vəziyyəti barədə ətraflı məlumatlanmaq imkanı yaradılmışdır. Təsadüfi deyil ki, həmin portal vasitəsilə dövlətin həyata keçirəcəyi ticarət siyasətinin istiqamətləri və habelə aparılacaq ticarət əməliyyatlarının nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün Azərbaycanın milli brendlərini ixrac edəcək firma və şirkətlərin sayı və ixracının məbləği əvvəlcədən qeydiyyata alınacaqdır. Sözsüz ki, bu istiqamətdə Azərbaycan firmalarının xarici bazar subyektlərinə müvafiq tələb

olun standartlara uyğun gəlməsi müəyyənləşdirilməlidir. Yəni ixracatçıların xarici bazarlarda satacağı məhsulların və göstərəcəyi xidmətlərin ölkənin ümumi xarici ticarət dövriyyəsində ki, payını əsas götürmək məqsədə uyğun hesab edilir.³

Dünya təcrübəsinə görə xarici ticarət əlaqələrinin valyuta tənzimlənməsi sahəsində mövcud olan hüquqi baza özünün xüsusiyyətlərinə görə kifayət qədər dəqiqliklə əməliyyatlara nəzarət etmək imkanına malikdir.

Yaxşı olardı ki, qeyd edilən qanunvericilik bazasının daha perspektivli və mütərəqqi cəhətlərini Azərbaycanın ixrac-idxal əməliyyatları prosesinə tətbiq edilməsinə ehtiyac vardır. Bunun üçün Azərbaycanın ixrac əməliyyatlarının ölkə üçün faydalı olması qəbul olunan hüquqi norma və normativ aktların valyuta tənzimlənməsinin başlıca xüsusiyyətləri ilə necə əlaqələndirilməsinə diqqəti artırmaq lazımdır. İlk növbədə aparılan ixrac-idxal əməliyyatlarının kommersiya qaydaları, yəni bağlanmış ticarət sazişlərinin bütün maddələrinə necə əməl olunması müntəzəm olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu istiqamətdə şəffaflıq və əyanilik danılmazdır. Qeyd edilən ardıcılıqla əməliyyat apararı xarici ticarətin bütün iştirakçıları valyuta nəzarəti orqanlarının və təşkilatlarının fəaliyyətini canlandırmağa imkan verəcəkdir. Eyni zamanda həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə Azərbaycandan kapitalların çıxarılmasına az və ya çox dərəcədə əks təsir göstərəcəkdir. Bunu son illərdə ölkənin qanunvericilik edilən dəyişikliklərdən, xarici ticarətin liberallaşdırılmasına geniş meydan verilməsindən, bunula da aparılan valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi qaydalarının dəyişdirilməsindən görmək olar. Həmin dəyişikliklərə qədər təəssüflə deyək ki, xarici bazar subyektlərinin Azərbaycandan kapitalların çıxarılmasına nəinki maraq yaradırdı, hətta həmin prosesə onları daha çox təhrik edirdi. Bu mənada xarici ticarət qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi, bununla da aparılan ticarət əməliyyatlarının valyuta tənzimlənməsi sabit saxlanılmasına təminat verən riskləri azaltmağa şərait yarada bilər. Təsadüfi deyil ki, 2016-cı ildən başlayaraq

³ Hüseynli T.A "Xarici iqtisadi fəaliyyətdə vergi siyasəti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri" fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı 2010, səh 153

Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının yaradılması olduqca qanunauyğun hal sayılmaqla ölkənin valyuta əməliyyatlarına nəzarət sahəsində vahid orqanın yaradılması qanunauyğun hal sayıla bilər. Bu orqana valyuta qanunvericiliyini pozan bütün hüquqi və fiziki şəxslərə qarşı hüquqi və normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmuş bütün hallara səlahiyyətlər vermək vacibdir. Sanksiyaların tətbiqi valyuta tənzimlənməsinin mühüm metodudur. Dövlətin baş verə biləcək itkilərini aradan qaldırmaq, valyuta ilə bağlı normativ hüquqi sənədlərdə əks edilən maddələrə qarşı pozuntuların aşkar edilməsi üçün deyilən sanksiyaların tətbiqi vacibdir. Digər tərəfdən xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərini bu kimi pozuntulardan uzaq durmağa imkan verir.

Əsas məsələ sanksiyaların məbləğinin düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Xarici bazarlarda yerli valyutanın sabitliyini təmin etmək, dollardan istifadənin qarşısını qalmaq məqsədilə xarici konvertasiya rejiminin istifadəsi və daxili konvertasiyanın təsbit edilməsi vacibdir. Həmin hesablaşmalarda Azərbaycanın yerli valyutasından neft hasil edən ölkələrlə ticarət əlaqələrində istifadə etmək olar.

Xarici konvertasiya rejimindən istifadə maliyyə sabitliyinin, tədiyyə balansında profisitın yaranmasına, bütövlükdə iqtisadiyyatda da yanıqlı inkişafa nail olunmasına imkan yaradar. Postsovet məkanın da xarici ticarətinin strukturunda karbohidrogen ehtiyarları üstünlük təşkil edən ölkələrdə də bu məsələlər son zamanlar önə çəkilməkdədir.

Xarici ticarət əməliyyatlarının səciyyəvi cəhətləri kimi beynəlxalq alqı-satqı kontraktlarının şərtlərinə uyğun aparılmasını, eyni zamanda alıcı və satıcılar arasında hesablaşmaların ya satıcı, yaxud alıcı və ya üçüncü ölkənin valyutası ilə keçirilməsini idxal-ixrac əməliyyatlarında vaxt itkisinin mövcudluğunu, bu əməliyyatlarda satıcı və alıcıların hüquq və öhdəliklərinin beynəlxalq konvensiyalar çərçivəsində müəyyən edilməsi və tənzimlənməsini qeyd etmək olar.

Ölkəmizdə büdcənin gəlirlərinin artırılması məqsədilə, eyni zamanda iqtisadi inkişafı təmin etmək, sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi məqsədilə gömrük orqanları tərəfindən alınan rüsum və yığımların uçota alınması vacib şərtidir.

Balansdan kənar hesabların tətbiqi də çox aktual məsələdir. Onun vasitəsilə ixracatçıların məhsul satışından əldə etdikləri gəlirlərin, dövlət büdcəsinə köçürülməsi təmin edilir. Bunun üçün xarici ticarət dövriyyəsi, o cümlədən ixracat idxal əməliyyatları üzrə valyuta hesablaşmaları diqqətlə aparılmalı, malların və xidmətlərin göndərilməsi üzrə bağlanmış müqavilələrin vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməsi nəzarətdə saxlanılmalıdır.

İlk növbədə göndərilən mallar və xidmətlər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vaxtı ilə valyuta ödənişləri vaxtının bir-birindən fərqlənməsi valyuta əməliyyatlarında məzənnələr üzrə müəyyən fərqlər qarşıya çıxır. Bu fərqləri maliyyə sənədlərində, xüsusən də aparılan maliyyə uçotunda aşkara çıxarmaq mümkün olur.

Son dövrlərin hesablamaları, iqtisadi proqnozların nəticələri göstərir ki, xarici ticarət əməliyyatlarının faydalılığı elə olmalıdır ki, ölkə müntəzəm olaraq valyuta ehtiyatlarının həcmi artırarsın və onun sabit səviyyəsini qoruyub saxlasın. İlk növbədə əvvəlki paraqraflarda qeyd etdiyimiz kimi balansdankənar hesablardan istifadə etmək istiqamətində zəruri maneələri qaldırmaq imkanları olsun. Məsələn, Azərbaycanın xarici bazar subyektləri, onun ixracatçıları əldə etdikləri sərbəst dövrəli valyuta gəlirlərini Azərbaycan dövlətinə əlverişli şərtlərlə, yəni hər iki tərəf üçün faydalı olan şərtlərlə alınıb satılması baş verə bilsin. Son illərdə iqtisadçı alimlər valyuta gəlirlərinin Azərbaycanın Mərkəzi Bankına və digər ali maliyyə qurumlarına satılmasının səviyyəsini müəyyənləşdirmişdir.

İxracatçıların valyuta gəlirlərinin dövlətə satışını həyata keçirməyin nəinki səviyyəsi, hətta zaman etibarilə aparılması qaydaları da müəyyənləşdirilmişdir. Burada Mərkəzi Bankın fəaliyyətdə olan valyuta kurslarının nisbəti, həmin kurslara uyğun Azərbaycanın milli valyutasına çevirməklə bankın hesablaşma hesabına köçürülməsinin bütünlükdə dəqiqlikləri nəzərə alınmalıdır. İxrac olunan mallara görə əldə olunan valyuta gəlirlərinin manatla müqayisəsi manatın kursunun sərbəst dövrəli valyutalara, məsələn, dollara nisbətən nəzərdə tutulan və yaxud ehtimal olunan qalxması və ya enməsi nəinki proqnozlaşdırılmalıdır və habelə az və ya çox dərəcədə müəyyənləşdirilməlidir. Real təcrübə göstərir ki, belə

əməliyyatlarda nəinki valyutalar arasında və habelə ixracatçılar və idxalatçılar arasında əhəmiyyətli itkilərlə (ziyanlarla) bağlı neqativ nəticələr ola bilər. Belə ziyanların qarşısını almaq bəzən isə yerini doldurmaq üçün balansdankənar hesablardakı qalıqlardan istifadə etmək olar. Belə qalıqlar aylıq faizlərin müəyyən bir rəqəmli səviyyələrini çərçivəsində istifadə olunması mümkünlüyü barədə razılaşmalar olmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilən nəticələr imkan verir ki, Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarının artırılması mümkün olsun, bunun üçün isə ölkənin ixrac əməliyyatlarının, onun potensial həcmnin müntəzəm olaraq artırılmasına təminat vermək lazımdır. Son illərdə ölkədən maliyyə vəsaitlərinin, o cümlədən kapital vəsaitlərinin axınının məhdudlaşdırılması və tədricən onun qarşısının alınması istiqamətində çoxsaylı tədbirlərin həyata keçirilməsi baş vermişdir. Bunların sırasında vergitutma məsələsi diqqət mərkəzinə çıxarılır. Çünki vergi normaları və idxal-ixrac əməliyyatları üzərində vergitutma qaydaları mövcud vəziyyəti az və ya çox dərəcədə dəyişdirə bilər. Bir çox iqtisadçılar apardığı tədqiqatlarda ölkədən çıxarılan maliyyə vəsaitlərinin ölkəyə qaytarılması istiqamətində konkret tədbirlərin görülməsini qarşıya qoymuşlar. Belə tədbirlər içərisində "Vergi əhvi" məsələsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, maliyyə vəsaitlərinin ölkədən hansı vaxtda və hansı yolla çıxarılması barədə hər hansı hesabat materiallarının hazırlanmasının vacib olduğunu təklif edirlər. Çünki əks halda arzuolunmaz nəticələr meydana çıxa bilər.

Təcrübə göstərir ki, ölkədən çıxan maliyyə vəsaitlərinin, o cümlədən investisiyaların geri qaytarılması o vaxt müsbət nəticə verə bilər ki, geri qaytarılan maliyyə vəsaitlərinə ölkədə iqtisadi stimullaşdırma yaradılmış olsun. Belə stimullaşdırma iqtisadi alətlərlə yanaşı hüquqi alətlərdən də, qanunvericilik aktlarından da istifadə edilməsi hesab oluna bilər. Bu işdə vergi güzəştləri xüsusi rol oynaya bilər. Yəni Azərbaycandan çıxarılan hər hansı bir irihəcmli maliyyə vəsaiti geri qaytarılmaq məqsədilə, vergi güzəşti etməklə stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirmək əsasında həmin vəsaitlər ölkə daxilində yenidən tətbiq sahələri tapa bilər.

Müasir Azərbaycan reallığında daha yaxşı olardı ki, geri qaytarılan (xaricə

axıdılan kapitalların geri qaytarılması) maliyyə vəsaitləri ölkənin emal sənayer və kənd təsərrüfatı sahələrinə tətbiqinə üstünlük verilməsi diqqət mərkəzində saxlanılardı. Adətən yuxarıda qeyd edilən təkrar əməliyyatlar üçün vergi güzəştləri ödəniləcək, verginin 1/3 həcmi çərçivəsində edilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər. Lazım gələrsə vaxt keçdikcə növbəti illər üçün ediləcək vergi güzəştlərinin payı artırıla bilər. Bu işdə əlavə güzəştli vergi sistemi deyilən ödəniş sisteminin formalaşması diqqətəlayiq hesab edilə bilər. Belə hal Azərbaycan məhsullarının ixracatı ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinə edilməsi daha düzgün olardı. Çünki Azərbaycan hökuməti istər strateji yol xəritəsinə, istərsə də qeyri-neft məhsullarının ixracatçıları ilə ölkə rəhbərliyinin 2017-ci ilin aprel ayında keçirdiyi müşavirənin sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan ixracatçıları stimullaşdırılmalıdır. Xarici bazarlara çıxmaq üçün ticarət, gömrük məhdudiyyətləri tədricən azaldılmalıdır.

Qeyd edilən qaydaların tətbiqi sahəsində yəni xarici ticarət əlaqələrində, o cümlədən ixrac əməliyyatları üzərində vergi nəzarətinin gücləndirilməsi həmin əməliyyatların nəinki sürətlə aparılmasına, habelə beynəlxalq bazarlarda Azərbaycan ixracatçılarının mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə təminat verə bilər. İqtisadçı alimlər düzgün olaraq qeyd edir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətdə vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesində mövcud olan problemlərin öyrənilməsi, vergi nəzarətinin səmərəli olmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.⁴

Qeyd edilən istiqamətlərdə qanunvericiliyin daha təkmil normalarının yaradılması gömrük vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinə daha yaxından xidmət edə bilər.

Bunun üçün Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinə və bununla da həmin əlaqələr üzrə aparılan maliyyə valyuta əməliyyatlarına nəzarət edən dövlət orqanları nəinki hər birinin öz səlahiyyəti daxilində nəzarət funksiyasını və habelə onların sistemli fəaliyyətini təşkil etmək lazımdır. Belə orqanlar sırasında Dövlət

⁴ Hüseynli T.A "Xarici iqtisadi fəaliyyətdə vergi siyasəti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri" fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı 2010, səh 153

Gömrük Komitəsinin Mərkəzi Bankı, Vergilər Nazirliyini xüsusi olaraq qeyd etmək olar.

Qeyd edilən nəzarət orqanlarının fəaliyyətində əlaqələndirmə sisteminin qurulması, həmin sistemin dəqiq işləməsinin təminatı ön sıraya çıxarılmalıdır.

Müasir dünya təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsində normativ sənədləşdirmələrdən, qanunvericilik aktlarında ixracata üstünlük verilməklə yanaşı həm ixrac, həm də idxal sahəsində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı daha çox diqqət mərkəzində olmalıdır. Belə təhlükəsizlik növləri arasında bütövlükdə maliyyə, ayrılıqda isə valyuta təhlükəsizliyi prioritetlik qazanmalıdır.

Biz iqtisadçıların belə bir fikirləri ilə razılaşıırıq ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində pul kredit sisteminə yanaşma heç də yalnız bank sisteminin və kreditin təhlükəsizliyi ilə bağlı deyildir. Belə yanaşmaya eyni zamanda valyuta, inflyasiya, qiymət və pul tədavülünün təhlükəsizliyidə əlavə edilir.⁵

Son illərdə Azərbaycanın xarici ticarət əməliyyatları sahəsində özünün tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirən mövcud qanunvericilik aktları ölkədə valyuta tənzimi təcrübəsinin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Daha səmərəli nəticələrə nail olmaq üçün xarici ticarət dövriyyəsinə valyuta nəzarətini həyata keçirən bütün iştirakçılar valyuta qanunvericiliyinin tələb etdiyi bütün qaydalara əməl olunması istiqamətində həm ixracatçılar, həm də idxalatçılar üçün eyni məsuliyyətin qoyulması lazım gəlir. Təəsüflə deyək ki, real təcrübədə həmin məsuliyyət və hüquqi vəzifələrin yükü bankların və onlardan kreditlər alan əmanətçilərin çiyinlərinə düşür. Bunların olmaması üçün xarici ticarət əməliyyatlarında iştirak edən bütün iştirakçılar üçün, o cümlədən informasiya təminatı müntəzəm həyata keçirilməli, həmin informasiyaları ixracatçılar üçün xüsusi xidmətləri yerinə yetirən müvəkkil banklara, əməliyyatlara yaxından kömək

⁵ Əliyev R.İ "İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında pul kredit sisteminin rolu və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri" fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı 2010, səh 142

edən Dövlət Gömrük Komitəsinə çatdırılması lazım gəlir.

Həm banklar həm də Dövlət Gömrük Komitəsi bağlanılan müqavilə öhdəliklərinin tələb olunan qaydalarda yerinə yetirilməsi hüququnu əldə saxlayaraq, həmin əməliyyatların başa çatdırılmasında məsuliyyət daşımaları olurlar. Bu isə öz növbəsində ölkəmizin xarici ticarət əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin bütün imkanlarından səmərəli istifadə etmək üçün qanunvericilik aktlarına əməl edilməməsinə görə iştirakçı tərəflərin bərabər məsuliyyət daşımaları məqsədəuyğun sayıla bilər.

3.3. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta təhlükəsizliyinin təminatı

Dissertasiyanın əvvəlki bölmələrində qeyd edilmişdir ki, Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri sferasında formalaşa bilən iqtisadi təhlükələrin qarşısının alınmasında ölkədə maliyyə sabitliyinin təminatı markoiqtisadi göstəricilərin dayanıqlığı xüsusi rol oynaya bilər. Bu mənada Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin, xüsusən də onun ticarət əlaqələrinin təhlükəsizliyi, aparılan idxal-ixrac əməliyyatlarının necə tənzimlənməsindən, tənzimlənmənin metod və alətlərindən necə istifadə edilməsindən birbaşa asılı olur. Bu mənada bütünlükdə maliyyə, ayrılıqda isə valyuta təhlükəsizliyi ön sıraya çıxır, onun təminatı daha çox diqqətəlayiq hesab edilir.

Nəzərə alınmalıdır ki, xarici ticarət dövriyyəsinin iqtisadi təhlükəsizliyi sistemində yalnız bank pul sisteminin təhlükəsizliyi kimi deyil, daha çox valyuta qiymət təhlükəsizliyi prizmasından baxılması lazım gəlir. Bu mənada nəzərə alınmalıdır ki, xarici ticarət dövriyyəsinə maliyyələşdirən banklarla həmin dövriyyəni tənzimləyən Dövlət Gömrük Komitəsi arasında koordinasiya olmuş xüsusi proqramların işlənilməsinə və tətbiq edilməsinə diqqət artırmaq lazımdır. "Bank gömrük" proqramı adını ala biləcək həmin istiqamət real təcrübə ilə birbaşa əlaqələndirilməli, ən əlverişli tətbiq sahələri tapmalıdır. İlk vaxtlar həmin proqram uğurlu nəticələr verə bilməsə də hər halda alternativ variantların

köməyilə onların təcrübədə reallaşmasına şərait yaradılmalıdır. Belə alternativ proqramlar buraxılabilən səhvlərin aradan qaldırılmasına kömək edə bilər. Səhvlərin olmaması üçün hər iki proqramın uyğunlaşması əsasında sistemli tətbiqinə nail olmaq, elə etmək lazımdır ki, banklarla Dövlət Gömrük Komitəsi arasında yuxarıda qeyd etdiyimiz koordinasiya əlaqələrinə uyğunlaşa bilsin. Hər iki struktur Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta nəzarəti daha da gücləndirilə bilər, valyuta nəzarətinin dəqiqliyi və əyaniliyi özünü göstərə bilər. Fikrimizcə yuxarıda qeyd edilən məntiqi ardıcılıqla xarici ticarət dövriyyəsinə valyuta nəzarəti ilə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin, o cümlədən maliyyə təhlükəsizliyinin təminatına imkan yarana bilər. Eyni zamanda həmin təminat Azərbaycanda son vaxtlarda yaradılan Maliyyə bazarlarına Nəzarət Palatasının və habelə Asan xidmət sisteminin fəaliyyətinə uyğunlaşdırılır. Belə uyğunluq bir tərəfdən banklarla Dövlət Gömrük Komitəsi arasında, digər tərəfdən isə maliyyə bazarları ilə Asan xidmət sistemi arasında və həmçinin, hər dörd strukturun hər birinin öz aralarında şaquli və üfüqi əlaqələrin qurulmasına kömək edə bilər.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin, bununla da xarici ticarətin valyuta təhlükəsizliyinin təminatına yeni tərzdə baxılması zərurəti vardır. Bu zərurət hər şeydən əvvəl xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması, həmin əməliyyatlara maliyyə, bank, gömrük tarif, maneəsiz sənədləşdirmə xidmətlərinin göstərilməsi olduqca vacibdir. Bunu daha aydın təsəvvür etmək üçün aşağıdakı şəkildə göstərilən ardıcılığa diqqət vermək lazımdır. (Cədvəl 7)

Cədvəldə göstərilən birinci qrup nəqliyyat amilləri, tikinti, yol çəkilişi, televiziya, reklam çıxışları, əyani plakatlar və bukletlətlər daxildir.

İkinci qrupa maliyyə bank xidmətləri üzrə müqavilələrin müstəqil komissiyalarla yoxlanılması və qəbul olunması sənədləri daxildir. Bu işdə sənədlərin rəsmiləşdirilməsi və həyata keçirilməsi özünü göstərir.

İntellektual fəaliyyətin ixracı ilə əlaqələnən üçüncü qrup daha çox əməliyyatlara uyğun elm və incəsənət mütəxəssisləri tərəfindən müəyyən edilmiş ekspert qiymətləndirmələri aid edilir.

Azərbaycanın xarici ticarət əməliyyatlarına göstərilən xidmətlərin qruplaşdırılması		
Xarici ticarət əməliyyatlarına aid edilən işlər və göstərilən maliyyə-bank xidmətlərinin maddi əsasları	Xarici ticarət əməliyyatları üzrə maliyyə-bank xidmətləri üzrə müqavilələrin bağlanması	Xarici ticarət əməliyyatlarında intellektual məhsulların alqı-satqısına göstərilən xidmətlər

Valyuta vəsaitlərinin ölkədən çıxarılması istiqamətlərindən biri olmaqla bank hesablaşmaları çoxsaylı mürəkkəbliklər yarada bilər. Həmin hesablaşmalarda əsasən bankların valyuta köçürmələrinin konkret formalarından və aparılan əməliyyatların üsullarından istifadə edilir. Bu işdə bağlanmış ticarət müqavilələrinin sazişlərinin bütün şərtlərinin yerinə yetirilməsi zamanı aparılan valyuta hesablaşmaları və onun konkret formalarından istifadə diqqətlə nəzərə alınmalıdır. Bankların valyuta köçürmələri formasında istifadə edilən konkret üsullardan biri olmaqla akkreditiv hesablaşma üsulu diqqəti daha çox cəlb edir. Bu mənada akkreditiv hesablaşma üsullarından istifadənin bir çox üstünlükləri vardır. Həm ixracatçılar, həm də idxalatçılar həmin üstünlüklərdən istifadə etməyə çalışır, daha çox idxalatçıların həmin üstünlüklərdən istifadə üzrə hüquq və məsuliyyətin gücləndirilməsi ilə əlaqədar idxalçıların xaricə köçürdükləri valyuta vəsaitlərinə müvəkkil bankların nəzarət etmələrinə şərait yaradıla bilər. Belə əməliyyatlarda daha çox malların və xidmətlərin Azərbaycanın gömrük məntəqələrindən keçdikdən sonra həmin malları ixrac edən ölkələrə valyuta vəsaitlərinin köçürülməsinə hərtərəfli şərait yaradılmalıdır. Yuxarıda qeyd edilənlər Azərbaycan Respublikasının ərazisində formalaşmış valyuta vəsaitlərinin əsassız olaraq köçürülməsinin qarşısını almaq olar. Bu istiqamətdə aparılan tədbirlər daha səmərəli olar, həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan şəraitdən irəli gələn amillərin təsiri bir o qədər güclü olar.

Nəzərə alınmalıdır ki, dissertasiya da aparılan magistr tədqiqatı nəticəsində əvvəlki paraqraflarda qeyd etdiyimiz ümumiləşdirilmiş nəticələr, konkret fikirlər Azərbaycan xarici ticarət dövryyəsinin valyuta tənzimlənməsi sahəsində təcrübi addımlar atmağa imkan verir. Eyni zamanda valyuta nəzarətinin qüvvədə olan iqtisadi qaydalarının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə təminat göstərə bilər, perspektivdə isə həmin nəzarətin daha da təkmilləşdirilməsinə istiqamət götürülməlidir.

Qeyd edilən nəzarət istiqamətində dövlətin nəzarət mexanizminin və onun tərkib elementlərinin fəal işləməsinə hərtərəfli təşkilati və iqtisadi şərait yaratmaq lazımdır. Ona görə ki, dövlətin nəzarət mexanizmi və onun işləmə qaydaları həddindən çox mürəkkəb olduğundan və çoxsaylı struktur mərhələlərindən keçdiyindən valyuta vəsaitlərinin ölkədən çıxarılması və ölkəyə gətirilməsi prosesinin şəffaflığı üçün olduqca böyük məbləğdə vəsait xərclənir. Nəzarət xərclərinin çox olması və bu xərclərlə bağlı aparılan əməliyyatlarda əyaniliyin olmaması səmərəli nəticələr verə bilmir. Elə etmək lazımdır ki, idxal-ixrac əməliyyatları üzərində maliyyə nəzarətinin bütün konkret istiqamətləri daha güclü tənzimlənmə alətlərinin təsiri altına düşsün, maliyyə nəzarətinin strukturunda isə valyuta nəzarətinin fəaliyyətdə olan qaydaları tamamlansın.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, malların və xidmətlərin ixracı ilə bağlı aparılan əməliyyatların özünün tənzimlənməsi və eyni zamanda həmin əməliyyatların valyutalarla tənzimlənməsi ölkənin ixrac siyasətinin strukturunda və onun yeridilməsi istiqamətlərindən asılı olur.

İxracın tənzimlənməsində diqqəti cəlb edən ən vacib məsələ ölkədə elə ixrac siyasəti yeridilməlidir ki, Azərbaycanın ərazisində ilkin xammal və materialların emalı dərinləşsin, son və hazır məhsullar istehsalı artırılsın, onların çeşid müxtəlifliyi genişlənsin, bütün bunlar sözsüz ki, ixracda ciddi struktur dəyişikliyinə səbəb olacaq, ixrac potensialının diversifikasiyası güclənəcək. Nəzərə alınmalıdır ki, neft sənayesi və onun məhsullarının ixracı hələ Azərbaycanın UDM-i tərkibində əhəmiyyətli yerini saxlayacaqdır. Bu mənada neft sənayesinə yalnız iqtisadiyyatın sahə prizmasından deyil, funksional əlaqələnmə prizmasından

baxmaq daha yaxşı olardı. Bu, imkan verəcəkdir ki, ölkənin milli iqtisadiyyatında milli istehsal çoxsahəli iqtisadi inkişafa səbəb olacaqdır.

Bu istiqaməti son dövrdə Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi xarici iqtisadi siyasətdən xüsusən 2020-ci illərə Gələcəyə baxış konsepsiyasında İlham Əliyevin qeyd etdiyi iqtisadiyyatın struktur təkmilləşdirilməsi, daha yeni sahələrin yaradılması, potensial ixrac istiqamətlərinin tapılması yolu ilə böyük irəliləyişlərə təminat verən iqtisadi potensiallar aşkara çıxarılacaqdır.

Belə imkanlar sırasında Azərbaycanın özünün daxili investisiyalarının ölkənin biznes strukturları ilə koordinasiya olunması xüsusi investorlarla dövlət investorlarının birgə əməkdaşlığı ön sıraya çıxarılacaqdır. İnvestisiya yatırımları üzrə birgə əməkdaşlıq və müştərək biznes strukturlarının yaradılması Azərbaycan ixracının xarici bazarlara maneəsiz çıxmasına və həmin bazarlarda rəqabət qabiliyyətli mövqe tutmasına kömək edəcəkdir. Qeyd edilən əsaslı struktur irəliləyişlər və dəyişikliklər Azərbaycanın ixrac potensialının daha da gücləndirilməsinə ixracatçıların istehsal etdikləri malların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi istiqamətində real maddi və iqtisadi zəmin yaradılmalıdır. Bu öz növbəsində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının perspektivi üçün həmin perspektivdə innovativ istehsal sahələrinin və daha mütərəqqe iqtisadi strukturların yaradılmasına kömək edəcəkdir. Bu mənada ölkənin milli valyuta sisteminin həmin irəliləyişlərə uyğunlaşması, milli valyutanın konvertasiyası diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Çünki xarici bazarlara meyilli olan milli məhsullar və xidmətlər milli valyutamızında konvertasiyasına da təminat verməlidir. Deməli, idxalla milli valyutanın birgə əməliyyatda iştirak etmək istiqamətində həyata keçiriləsi bütün tədbirlər bütünlükdə Azərbaycanın makroiqtisadi göstəricilərinin ümumi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm amillərindən birinə çevrilməlidir. Bu mənada gələcək dövr üçün Azərbaycan ixracının və onun idxalının makroiqtisadi tənzimlənmə metodlarının və alətlərinin düzgün seçimi olduqca ciddi və prinsipal əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. İlk növbədə bu sahədə qarşıya çıxan çətinlikləri tədqiq edərək aşkara çıxarılması tələb olunur.

Belə ki, xarici ticarətin liberallaşması xarici ticarətin təşkili və

idarəedilməsinin səmərəliliyini ön sıraya çıxarır. Həmin səmərəliliyi əldə etmək üçün qurulan xarici ticarət əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Təcrübə göstərir ki, Azərbaycanın makroiqtisadi vəziyyəti ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlənməsi vasitəsilə milli istehsalçıların istehsal imkanlarının stimullaşdırılması zəruriliyini qarşıya çıxarır. Stimullaşdırmada dövlətin tənzimləyici alətlərindən, vasitələrindən istifadə etməyi tələb edir. Yəni bütövlükdə maliyyə, ayrılıqda isə valyuta tənzimlənməsinin alət və metodları çevik işləməlidir. Çevik işləmə mexanizmi üçün həm valyuta tənzimlənməsinin, həm də valyuta nəzarətinin iqtisadi və sosial bazası təkmilləşdirilməlidir. İqtisadi baza dedikdə həm ixrac potensialının aşkara çıxarılmasında iqtisadi resursları dövriyyəyə cəlb etmək, həm də milli valyutanın sabitliyinin qorunmasına təminat verən maliyyə dayanıqlığının sabitliyidir.

Valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti üçün tələb olunan daha real elementlərdən biri əməliyyatlar zamanı qarşıya çıxan neqativ hallara və törədilə bilən təhlükələrə görə və hətta müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə cərimə sanksiyalarının tətbiqidir. Cərimə sanksiyalarının tətbiqində səmərəliliyi əldə etmək üçün bağlanmış müqavilə şərtlərinin hansı dərəcədə pozulmasına görə yaradılan cərimə sanksiyalarının dəyəri müəyyənləşərək aşkarlanmalıdır. Aşkarlanan və bəlli olan pozuntulara görə verilən cərimələr kəsərli olmaları, Nəzarət orqanları nümayəndələrinin şəxsi yanaşmalarına, subyektiv əməliyyatlarına məruz qalmamalıdır. Bütün bunların olmaması üçün beynəlxalq ticarətdə alqı-satqı əməliyyatlarının valyuta nəzarəti və valyuta tənzimlənməsi sərbəst dönərli valyutaların ixracatçı və idxalatçı ölkələrin milli valyutalarına təsiri öyrənilməlidir. Məqsəd həmin təsirin doğura biləcəyi neqativ halların qarşısının alınmasıdır. Eyni zamanda çalışmaq lazımdır ki, ixracatçı və idxalatçı ölkələrin milli valyutalarının sərbəst dönərli xarici valyutalarla beynəlxalq bazarlarda rəqabət aparmaq qabiliyyətini yaratmaq mümkün olsun, həmin bazarlarda tutulacaq mövqe möhkəmləndirilsin, inflasiya proseslərinin zəiflədilməsi, milli valyutanın devalvasiyaya uğraması mümkünlüyünü azaltsın.

Qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla Azərbaycanın ixrac mallarının beynəlxalq

bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyi gücləndirilər, ölkənin valyuta ehtiyatlarının həcmi artar, daxili bazarda əlverişli şərait yarana bilər. Nəzərə almalıyıq ki, ixracatçıların beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətli mövqeyi nə qədər güclənərsə, alqı-satqı əməliyyatları nə qədər sürətlənərsə, həmin əməliyyatlardan daha çox gəlir əldə edilər və bu gəlirlə bir tərəfdən valyuta ehtiyatlarının çoxalmasına, investisiya vəsaitlərinin sürətlə maliyyələşməsinə səbəb olar, nəticədə isə ölkə əhalisinin yaşayış şəraiti və güzəranı yaxşılaşar.

Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarının artırılmasına birbaşa təsir edə bilən ixrac əməliyyatlarının həcmünün artırılması ilə yanaşı əvvəlki paragraflarda qeyd etdiyimiz kimi həmin ixracın strukturunun genişləndirilməsi, çeşid müxtəlifliyinin təmin edilməsi vacib hal sayılmalıdır. Bunların nəzərə alınması Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində maliyyə təhlükəsizliyi ilə yanaşı milli valyutaya qarşı sərbəst dönərli xarici valyutaların yarada biləcəyi təhlükələrində aradan qaldırılmasına, bununla da valyuta təhlükəsizliyinə təminat verə bilər.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta təhlükəsizliyi təminatı şəraitində Azərbaycanın Mərkəzi Bankı xarici valyutalara olan tələb və təklifin uyğunlaşdırılmasına daha tez nail ola bilər. Bununla da özünün valyuta ehtiyatlarını qoruya bilər. Valyutalara olan tələb adətən ixracatçıların istehsal ticarət əməliyyatlarına görə vergilərin, əmək haqqlarının ödənilməsi və digər xərclərin yerinin doldurulması üçün xarici valyutalara tələbləri daha çox olur.

Eyni zamanda ixracatdan əldə etdikləri valyuta gəlirlərinin müəyyən hissəsi daxili valyuta bazarında satmaq imkanı qazanır. Burada xarici valyutaların alqı və satqısı baş versə də, valyuta bazarında digər bir ciddi problemi həll etmək lazım gəlir ki, bu da Azərbaycan manatının bazara çıxarılan kütləsinin tənzimlənməsidir.

Qeyd edilən halların baş verməsində uyğunsuzluqlar yaranarsa, həmin halda valyuta təhlükəsi problemi qarşıya çıxır, onun qarşısının alınması üçün əks tədbirlər görülməsi lazım gəlir.

İstər idxal-ixrac üçün, istərsə də xarici ticarət əməliyyatlarında valyuta tənziminin təhlükəsizliyi üçün aşağıdakı başlıca istiqamətləri nəzərə almaq lazım gəlir.

1. İxrac olunan malların və xidmətlərin ekoloji təhlükəsizliyi baxımından qüvvədə olan beynəlxalq normalara uyğunlaşdırmaq, ixracatçı ölkənin, eyni zamanda idxalatçı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi təmin olunmalıdır.

2. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi və strukturu bağlanmış beynəlxalq ticarət sazişlərinə uyğun formalaşmalıdır. İxracat mallarının və xidmətlərinin dünya bazar qiymətləri sərbəst dönərli xarici valyutalarla hesablandığından həmin valyutaların dəyərinin ixracatçı ölkənin milli valyutasının dəyərində ifadə olunması nəzərə alınmalıdır.

3. İxrac olunan malların və xidmətlərin beynəlxalq bazarlara çıxışı ilə əlaqədar həcm, keyfiyyət və struktur göstəriciləri müəyyən olunmuş normaları uyğunlaşdırılmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilən istiqamətlər beynəlxalq bazarlara çıxış əldə edən ixracatçılar üçün valyuta təhlükəsizliyinin təminatı, bunula da valyuta nəzarətinin daha müasir üsullarından istifadəni zəruri edir. Bunun üçün valyuta təhlükəsizliyinin daha təkmil üsullarının hazırlanması tələb olunur. Həmin üsullar yalnız cari vəzifələrin yerinə yetirilməsini deyil, daha çox orta və uzun müddətli vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət etməlidir. Bu sahədə Azərbaycanın nəinki idxal-ixrac və habelə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması, ixracın həvəsləndirilməsi tələb olunur. Bütün bunlar Azərbaycanın ixrac potensialının aşkara çıxarılmasına ixrac mallarının beynəlxalq bazarlarda sağlam rəqabət aparmaları kimi strateji problemlərin həllinə kömək edəcəkdir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, xarici ticarət dövriyyəsinin istər həcm, istər strukturca, istərsə də keyfiyyət baxımından əldə etdiyi səmərəli nəticələr xarici ticarətin liberallaşdırılması ilə əlaqədar olmuşdur. Bu istiqamətdə xarici bazarlara çıxış əldə etmək istəyən fima və şirkətlər mövcud qüvvədə olan qanunlar çərçivəsində təşkilati-hüquqi formaya əsaslanmalı, sərbəst idxal-ixrac əməliyyatları apara bilərlər. Belə xarici bazar subyektləri sərbəst dönərli istənilən xarici valyutalardan istifadə etmək hüquqları olmalıdır. Lakin təəssüflə deyək ki, Azərbaycanın bir çox firma və şirkətləri ixrac əməliyyatlarını həyata keçirənlər də, beynəlxalq bazarlarda satışdan əldə etdikləri gəlirləri xüsusi

valyuta hesablarında vəsaitlərini saxlamaqda şəffaflığa yol vermirlər.

Eyni zamanda idxal etdikləri malların və xidmətlərin iqtisadi göstəricilərinə görə ödəmələri layiqincə yerinə yetirmirlər. Bunun üçün yeni qaydalardan istifadə etmək lazım gəlir. Bu, daha çox xarici bazar subyektləri olan hüquqi şəxslərlə yanaşı fiziki şəxslərə də aid edilir.

Adətən fiziki şəxslər tərəfindən malların Azərbaycan ərazisinə gətirilməsi ilə əlaqədar ticarət əməliyyatlarına xüsusən də kommersiya sövdələşmələrinə daxil edilməsi istiqamətində tələb olunan tənzimləyici üsullar, alətlər və metodlar tətbiq olunmalıdır. Daha vacibi odur ki, valyuta təhlükəsizliyi məqsədilə həmin əməliyyatlara kompleks yanaşma həyata keçirilmiş olsun.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə almaqla Azərbaycan ixracatçılarının beynəlxalq bazarlara çıxışı, apardıqları alqı-satqı əməliyyatlarının təhlükəsizliyi və rəqabətqabiliyyətliliyi daha çox həmin bazarlarda tutduqları mövqelərdən çox asılı olur.

Yəni ənənəvi bazarlarda tutduqları mövqeləri möhkəmləndirmək, yeni bazarlara qovuşmaq istiqamətində qarşıya çıxan iqtisadi təhlükələrin aradan qaldırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Son illərin təcrübəsinə əsaslanaraq xarici bazar subyektləri olan firma və şirkətlər istər bazara çıxış prosesində, istərsə də bazarda alqı-satqı əməliyyatlarının aparılmasında və istərsə də satışdan əldə edilən valyuta gəlirlərinin banklar vasitəsilə köçürmələr edilməsində nəzarət sisteminin, xüsusən də valyuta nəzarəti və təhlükəsizliyi sistemində bir çox tədbirlərin görülməsi tələb olunur ki, bunların da ən başlıcaları aşağıdakılardan ola bilər.

1. İxracatçı ölkənin milli qanunvericilik aktları ilə idxalçı ölkənin milli qanunvericilik aktları beynəlxalq ticarət əlaqələri üzrə qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Uyğunlaşdırılma prosesində hər üç qanunvericilikdə qüvvədə olan normalar və anlayışlar qəbul edilməli, bunula da qanunvericilik normaları arasında orta normalar qəbul edilməlidir.

2. İxracatçı ölkənin ixrac etdiyi mal qruplarının və qrupdaxili mal növlərinin alqı-satqısı üzrə əməliyyatların hər bir qrupu real sənədlərdə öz əksini tapmalıdır.

Bu işdə Dövlət Gömrük Komitəsinin, Mərkəzi Bankın, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının sistemli koordinasiya olunmuş əlaqələri yaradılmalıdır.

3. İstər xarici ticarət dövriyyəsinə, istərsə də həmin dövriyyənin sürətlənməsinə valyuta nəzarəti üzrə yuxarıda qeyd edilən hər üç qrup orqan aparılan əməliyyatlar üzrə birgə fəaliyyət proqramları hazırlamalıdırlar. Bu işdə Dövlət Gömrük Komitəsi ilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası mərkəzi mövqə tutmalıdır. Çünki istər ticarət sənədlərinin, istərsə də beynəlxalq bazarlardakı konyunktur dəyişikliklər barədə əldə olunan informasiyalar qruplaşdırılaraq nəticə çıxarmalıdır.

Son on ildə (2005-2015-ci illər) idxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin, bunula da valyuta təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində Azərbaycan hökuməti tərəfindən görüləsi işlər daha da çoxalmışdır. Bu halı Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının gələcək mənzərəsini indidən görmək üçün müəyyən olunmuş və hazırda da müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməkdə olan iqtisadi strategiyanın hədəflərindən də görmək olar. İlk növbədə ölkədə dəqiqliklə aparılmalı olan fiskal siyasət onun Azərbaycanın dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin artırılmasında yerini və rolunu müəyyənləşdirən dövlətin tənzimləyici alətlərindən də görmək olar. Yəni Azərbaycanın vergi ödəyicilərinin vergi yükünün bütün ağırlığını iqtisadiyyatın real sektorunun bütün sahələri arasında balanslı paylaşdırılmasına nail olmaqdır.

Monetar siyasətin köməyi ilə ölkənin daxili valyuta bazarında sərbəst dönərli xarici valyutalarla müqayisədə Azərbaycanın milli valyutasının sərbəst üzən valyuta rejiminə keçirilməsi ilə onun məzənnəsinin bir qədər sabitləşdirilməsinə doöru meylliliyini artırmaqdır. Bunu dünya təcrübəsindən hətta sənayecə inkişaf etmiş bir çox ölkələrin təcrübəsindən də görmək olar. Belə bir təcrübənin nümunəsini İtaliyada, Fransada, hətta İspaniya, Portuqaliyada da cəhd göstərilmişdir. Hər halda həmin cəhdlər özünü az və ya çox dərəcədə müsbət nəticəsini vermişdir.

İlk növbədə ona görə ki, Azərbaycan ixracatçılarının apardıqları ixrac əməliyyatları və bu əməliyyatların xarici valyutalarla aparılan hesablaşmalarının

səmərəliliyi məsələsi daha çox diqqəti cəlb edir, onun artırılması yollarının tapılması müddəti diqqət mərkəzində saxlanılır. Burada orta müddət daha diqqətəlayiq hesab olunur, çünki Azərbaycan mallarının beynəlxalq bazarlarda satılaraq qazanılan valyuta gəlirlərinin ölkəyə köçürülməsi zaman etibarilə nə qədər qısa müddəti əhatə etsə bir o qədərdə səmərəli nəticələr verə bilər. Bu mənada Azərbaycanın milli məhsulları olan "Made in Azerbaijan" brendinin beynəlxalq bazarlarda tez istehlakçı tapması və bu prosesin müntəzəm olaraq təkrarlanması ölkəmizin milli iqtisadiyyatının ümumi səmərəliliyinin tərkib hissələrindən biri hesab oluna bilər.

Çünki milli iqtisadiyyatın ümumi səmərəliliyi ilə əlaqələndirilən və bu səmərəliliyə təsir göstərə bilən valyuta tənzimlənməsi və onun təhlükəsizliyinin təminatı olduqca mühüm və eyni zamanda prinsipal əhəmiyyət daşıya bilər.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının, onun milli istehsal məhsullarının, o cümlədən brendlərin ixrac yönünün müntəzəm olaraq ilbəil artması, eyni zamanda brend məhsulların həcmindən və çeşidindən asılı olaraq xarici bazarlarda tez alıcı tapması ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin faydalılığı üçün olduqca əhəmiyyətli göstəricilər hesab oluna bilər. Bunun 2017-ci il aprel ayında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Yevlax sahəsində qeyri-neft sektoru ixracatçıları ilə keçirdiyi müşavirədə söylədiyi nitqində öz əksini tapmışdır. Həmin nitqdə qeyd edilmişdir ki, 2016-cı ildə Azərbaycan 105 milyon dollar məbləğində valyuta gətirib, 94 milyon dollar dəyərində pomidor ixrac edilib, 68 milyon dollar xurma, 62 milyon dollar şəkər ixrac edilib və 24 milyon dollar məbləğində Azərbaycan pambığından valyuta qazanılmışdır. Nəzərdə tutulur ki, növbəti illərdə Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar həmin gəlir 2 dəfə artırılacaqdır. Ümumilikdə yuxarıda qeyd edilən məhsulların ixracından Azərbaycan 2016-cı ildə 350 milyon dollar valyuta qazanmışdır.⁶

Azərbaycanın milli məhsullarının ixrac imkanları və onların valyuta gəlirliliyi

⁶ Qeyri-neft sektoru ixracatçıları ilə keçirilən müşavirədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nitqi "Xalq qəzeti" 18 aprel 2017, səh 17

yalnız kənd təsərrüfatı məhsulları ilə əhatə olunmur. Buna da qeyri-neft sənaye məhsullarının payı da daha çox yer tutur. Həmin payın böyük olması qeyri-neft sənayesinin daha sürətlə inkişaf etməsinə zəmin yaradır. İlk xammaldan aralıq və son məhsullar istehsalına keçirilməsinin sənaye bazasının gücləndirilməsi deməkdir.

Qeyri-neft məhsulları istehsal edən sənaye sahələrinin sürətlə inkişafı həmin sahənin yarım sahələrini və bölmələrinin də formalaşmasına və inkişafına təsir edir. Bu mənada verilən statistik məlumatlar diqqəti daha çox cəlb edir. İstər Sumqayıt texnoparkı, Mingəçevir və Gəncədə formalaşan texnozonalər qeyri-neft məhsulları istehsalının gələcək artımında potensial imkanlar yaratmaqdadırlar. Mətbuatda verilən statistik məlumatlara görə qeyri-neft sənaye istehsalı məhsulları sırasında plastik məmulatlar ön sırada dayanır. Plastik məmulatlar istehsalı 2016-cı ildə 100 milyon dollar təşkil etmişdir. Belə istehsalın həcmnin bundan sonra da artırılması nəzərdə tutulur.

Qeyri-neft sənaye məhsulları istehsalı sırasında alüminium istehsalı və ondan hazırlanan məmulatların dəyəri 100 milyon dollara yaxınlaşmışdır. Bu da plastik kütlələr istehsalından sonra ikinci yer deməkdir.

Azərbaycanda aparılan milli sənayeləşdirmə qeyri-neft sənayesinə və şaxələnməsinə ciddi təsir göstərməkdədir. Həmin sahələrin sürətlə inkişafı üçün Azərbaycan hökuməti bundan sonra da məqsədyönlü tədbirləri həyata keçirməkdədir.

Qeyri-neft sənaye məhsullarının ixracı üçün həmin məhsulların xammallarının ilkin emalının dərinləşməsi, həmin xammaldan son məhsul istehsalının artırılması yolu ilə ixracın strukturunda hazır məhsulların xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi özünü göstərəcəkdir. Qeyri-neft sənaye məhsullarının və onların ayrı-ayrı strukturlarının ixraca istiqamətlənməsini əsas götürərək stimullaşdırılması ilə əlaqədar bir sıra təcrübi dəyişikliklərə meydan verilməlidir. Belə dəyişikliklər sistemli, yəni yalnız istehsal və satış, xüsusən də ixrac potensialının başqa sahələrini də əhatə etməlidir.

Azərbaycanda qeyri-neft məhsulları üzrə ixracın geniş vüsət alması ixrac

əməliyyatlarının, bütünlükdə ixrac potensialında böyük xüsusi çəkiyə malik olması özlüyündə həmin sahədə çalışan kadrlardan, onların göstərdiyi xidmətlərdən çox asılı olur. Belə xidmətlər əsasında texniki texnoloji rabitə kommunikasiya informasiya resursları elm və innovativ sahələrin fəaliyyətini özündə birləşdirir. Sözsüz ki, burada Azərbaycanın ixrac potensialının yerli xüsusiyyətləri birbaşa nəzərə alınmalıdır. Çünki Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun sahə problemləri daha çoxdur.

Sahə məsələləri yalnız öz özlüyündə deyil, daha çox funksional əlaqələr sistemində qurulması daha məqsəduyğun hesab edilə bilər. Çünki Azərbaycanda sahə problemləri üzrə ixrac potensialının diversifikasiyası nə qədər əyaniləşsə də onun optimal həlli bir o qədər də çətinləşir. Ona görə ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatın çoxsahəli istiqamətləri daha çox biruzə olunur, həmin istiqamətləri ixracın strukturu ilə və ölkənin xarici ticarət dövryyəsi ilə əlaqələndirmək çətinlik yaradır.

Azərbaycanın qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının aşkara çıxarılması üçün düzgün yol seçilməlidir. İlk növbədə daxili bazarın tələbatını sahə və yarım sahələrin, eyni zamanda onlara xidmət göstərəcək infrastrukturların yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, qeyri-neft sənayesi məhsulları üzrə ixrac potensialının aşkarlanaraq reallaşdırılması elə olmalıdır ki, həmin potensial yalnız sahənin deyil, daha çox isə funksional əlaqələr üzrə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının digər sahə və yarım sahələrində ixracın əmtəə strukturunun yeniləşdirilməsinə imkan yaratmış olsun.

Son illərdə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının, onun neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun da beynəlxalq bazarlarda etibarlı tərəfdaşlar tapmaqda böyük uğurlar qazanmışdır. Bunun üçün istər Avropada, istərsə də Şərqdə yeni bazarlar tapmaq, ixrac məhsullarının beynəlxalq satış şərtlərinə daha ciddi əməl edilməklə özünün milli brendlərinə alıcı tələbini formalaşdırmaq istiqamətində məqsədyönlü işlər aparılır. Bu sahədə ixrac mallarının və xidmətlərinin diversifikasiyası, daha çox isə modernləşdirilməsi ilə yanaşı idxalın da əvəz olunmasında yeniləşmələr və

təkmilləşmələr üçün daha optimal planlar hazırlanır. Bu istiqamətdə özlərinin mallarını və xidmətlərini Azərbaycanın hüdudlarından kənara aparan milli şirkətlərimizin və firmalarımızın nəinki fəaliyyət formalarının və habelə istehsal təsərrüfat strukturlarının daima yeniləşdirilməsi günümüzün vacib və perspektiv istiqamət kimi özünü göstərir. Ona görə ki, Azərbaycan firma və şirkətlərinin xarici bazarlara çıxmaqda fəallığı üçün müxtəlif yenilikçilik üsullarından istifadə edilməlidir. Bunun daha mütərəqqe nümunəsini son illərdə İqtisadiyyat Nazirliyinin təşəbbüsü ilə formalaşdırılmış Az Promo strukturu diqqəti cəlb edir. Bu strukturu daha mütərəqqe istiqamətdə görmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qeyri-neft ixracatçılarına verdiyi təşəbbüskar fikirləri qeyd edilən strukturu Dövlət və Özəl sektorun birgə əməkdaşlığı ilə formalaşan İxracın və Investisiyaların Təşviqi Fondu öz əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

İxracın və Investisiyaların Təşviqi ilə bağlı həyatı keçirilməkdə olan yeni qaydalar tələb etmişdir ki, xarici bazarlar, xarici investorlar, yerli istehsalçılar və idxalatçı, ixracatçı ölkələrin dövlət strukturları ilə qarşılıqlı əlaqələr yaradıla bilsin. Bunun üçün Azərbaycanla xarici ticarət tərəfdaşları olan ölkələrin mərkəzi şəhərlərində ticarət evləri yaradılmaqdadır. Məqsəd həmin ölkələrin baarlarına nüfuz etmək, həmin bazarların tələb etdiyi malların və xidmətlərin istehsalını təşkil etmək yolu ilə xarici istehlakçıların zövqlərinə, istək və arzularına uyğun qeyri-neft sənaye və digər sahələrin məhsulları ilə alıcıların tələbatını ödəməkdir. Bu yolda Azərbaycan firma və şirkətlərinin xarici bazarlara çıxmasına qeyd edilən ticarət evlərinin böyük əhəmiyyəti olacaqdır. Rusiyada, Ukraynada, Qazaxıstanda yaradılan belə ticarət evləri öz töhvəsini verməkdədir.

Azərbaycanın ixrac potensialının gücləndirilməsi ilə əlaqədar aparılan xarici ticarət əməliyyatlarının təhlükəsizliyi üçün ölkəmiz bir çox beynəlxalq ticarət, maliyyə və s. başqa təşkilatlarla qarşılıqlı faydalılıq əsasında əlaqəyə girərək, səmərəli iş birliyi qurmalıdır. Azərbaycan Avropa ilə, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə əməkdaşlığı gücləndirir, milli və beynəlxalq qanunvericiliklərin uzlaşdırılmasına çalışır. Eyni zamanda həmin sahəni tənzimləyəcək qanunvericiliyi daim təkmilləşdirməyə çalışır.

Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycana xas münasibət bəsləyən istənilən dünya ölkəsi Azərbaycanın dövlət satınalmalarında birbaşa iştirak etmək hüququ qazanır. Bunun üçün ilk növbədə xarici bazar subyektləri olan hər hansı bir şirkət bu və ya digər dövlətlərə aid olmasından asılı olmayaraq dövlət satınalmalarında iştirak edə bilər.

Sözsüz ki, burada Ermənistan dövləti istisna olmalıdır. Bu barədə Azərbaycan dövlətinin qanunvericiliyinə əməl olunmalıdır.

Bu mənada qüvvədə olan Azərbaycan qanunvericiliyinin ixracat və idxalat üzrə beynəlxalq qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması üzrə əvvəlki paragraflarda qeyd etdiyimiz tədbirlərin həyata keçirilməsi perspektivdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta təhlükəsizliyi sistemini daha da səmərəli edəcəkdir. Mövcud valyuta təhlükəsizliyi sistemi Azərbaycanın bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatında, habelə xarici ticarət dövriyyəsinin stimullaşdırılmasını gücləndirəcəkdir.

Bu isə öz növbəsində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına daha yaxından qovuşmasına şərait yaradacaqdır. Bu mənada fikrimizcə Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarının valyuta tənzimlənməsi sisteminin valyuta təhlükəsizliyinin təminatı yolunda təkmilləşdirmələr aparmağa ehtiyac vardır. Nəzərə almalıyıq ki, Azərbaycanın xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələri sahəsində formalaşmış qanunlar və normativ aktlar, o cümlədən "Valyuta tənzimi haqqında qanun" az və ya çox dərəcədə boşluqlarla qarşılaşır. Bu işdə daha optimal nəticələr əldə etmək üçün əvvəlki valyuta nəzarətinin bütün iştirakçılarının koordinasiyasına nail olmaq lazımdır. Digər tərəfdən isə valyuta tənzimində və onun təhlükəsizliyində iştirak edən tərəflərin bərabər hüquqlu məsuliyyətlərini reallaşdırmaq lazımdır. Təəssüflə deyək ki, hazırda valyuta nəzarəti və təhlükəsizliyi istiqamətində fəaliyyət göstərən iştirakçıların sırasında əsas güc bankların və onların müştərilərinin üzərinə düşür. Çünki valyutalarla əməliyyatlar, o cümlədən valyuta hesablaşmaları və köçürmələri banklar vasitəsilə aparılır, əməliyyatlarda iştirak edən digər tərəflər isə aidiyyətli müvəkkil banklara vaxtı vaxtında məlumatlar verirlər. Bu mənada idxal ixracın valyuta

təhlükəsizliyinin potensial imkanlarından maksimum istifadə etmək, eyni zamanda qüvvədə olan valyuta nəzarəti qanunlarının pozulmasına qarşı təsirli tədbirlər görülməlidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, valyuta təhlükəsizliyinin təminatı məsələsi olduqca mürəkkəb, çoxcəhətli və ziddiyətli prosesdir. Onun sadələşdirilməsi məsələsi, eyni zamanda nəzarətin əyaniləşdirilməsi diqqətdə saxlanılmalıdır. Daha yaxşı olardı ki, malların ixracı ilə bağlı aparılan sənədləşdirmələr bütövlükdə deyil, ayrı-ayrı mal qrupları və qrupdaxili mal növlərinin kodları üzrə aparılsın. Kodlaşdırma ixracat mallarının həm sənədləşdirilməsində, həm də uçotunun düzgün aparılmasında asanlıq yaratmaqla bərabər bürokratik maneələri də aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Çünki əks halda çoxsaylı sənədləşdirmələrin hazırlanması təsdiq olunaraq icraya göndərilməsi daha çox tələb olunur. Sənədləşdirmələrin belə aparılması valyuta təhlükəsizliyinin təminatı yolunda nəinki maddi material itkisini, daha çox vaxt itkisinə səbəb olur.

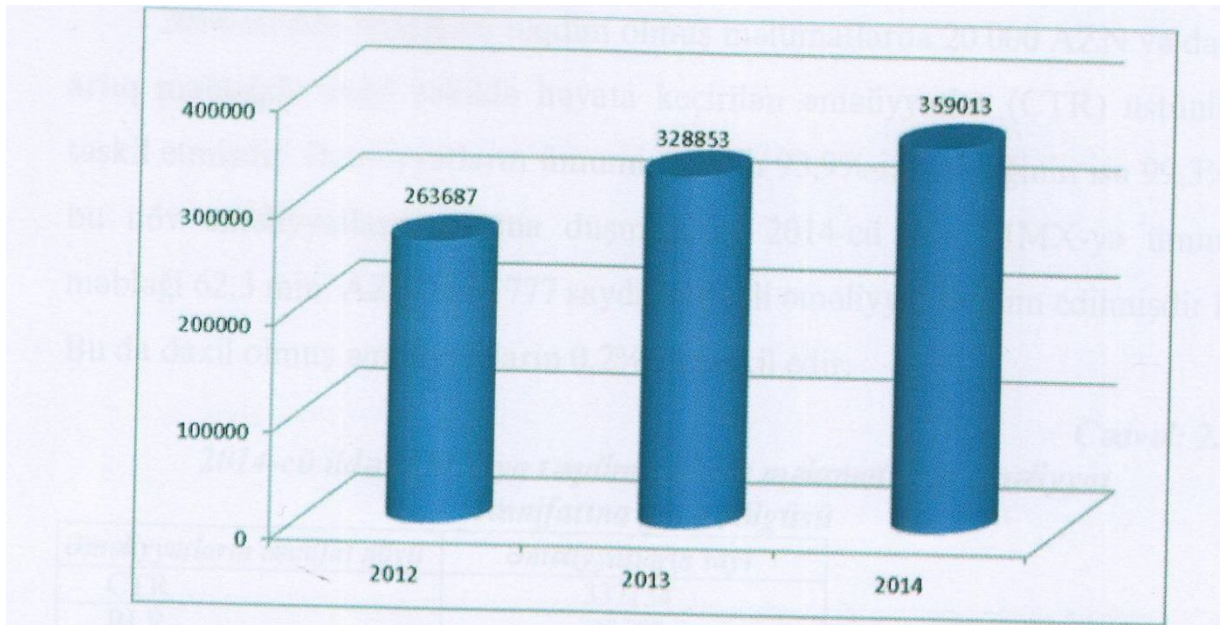
Mövcud sənədləşdirmələr qaydası hər bir mal qrupu və qrupdaxili mal növü üzrə kodlaşdırmalarla deyil, ümumilikdə ixracatın və idxalatın məbləği üzrə həyata keçirilərsə bu işdə qeydiyyatın asanlaşdırılmasına baxmayaraq əməliyyatlara nəzarət qaydalarını daha çox mürəkkəbləşdirərdi. Qeyd edilənlər ümumilikdə valyuta təhlükəsizliyini və nəzarətini həm də mücərrədləşdirərdi.

Xarici ticarətin valyuta təhlükəsizliyinin təminatında iştirakçı tərəflər arasında məlumatların ötürülməsi ilə bağlı sistemli proqram təminatının tətbiq olunması zərurəti vardır. Belə proqramın reallaşması üçün çoxsaylı amillərin nəzərə alınması lazım gəlir ki, bu da həmin proqramın daha təkmil formalaşmasına, səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yarada bilər. Bu işdə valyuta təhlükəsizliyinin təminatında iştirak edən tərəfdaş struktur kimi Mərkəzi Bankın Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının və Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyətinin koordinasiyası bugünkü günün zəruri tələblərindən biridir. Bu mənada hər bir tərəfdaş strukturunun ayrı-ayrılıqda müstəqil proqramlarını deyil, birgə sistemli proqramının yaradılması lazımdır.

Sonuncu bir çox səbəblərin və təkrarlamaların aradan qaldırılmasına və

nəzarətin sadələşdirilməsinə kömək edir. Qeyd edilən təminatın əyani nümunəsini Azərbaycanda geniş vüsətlə reallaşmaqda olan elektron hökumət layihəsindən onun reallaşması istiqamətlərindən görə bilərik. Həmin layihənin reallaşmasında bəzi boşluqlar olsa da hər halda təkmilləşdirmə istiqamətində həmin boşluqların doldurulması lazım gələcəkdir. Bu mənada valyuta təhlükəsizliyinin təminatı və valyuta nəzarətinin sadələşdirilməsi bir çox səhvlərin və çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasına kömək edə biləcəkdir.

Fikrimizcə yuxarıda qeyd edilənlər Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta təhlükəsizliyinin təminatına birbaşa nəzarət edən strukturlar olsa da bütün hallarda valyuta nəzarətinin şəffaflığı və zaman baxımından qısaldılması istiqamətində son vaxtlar Azərbaycanda yaradılan ASAN xidmət strukturu da dolayı yolla təsir edə bilər. Sonuncu struktur əvvəlkilərlə əlaqəli, biri digərini şərtləndirən strukturlar kimi təsir göstərə bilər.

Mənbə: www.fiu.az

Qrafik 1. 2012-2014-cü illərdə aparılan əməliyyatlar barədə daxil olmuş məlumatlar

Azərbaycanın həm beynəlxalq həm də daxili valyuta bazarlarında iştirakı fiziki və hüquqi şəxslərin valyuta vəsaitlərinin ölkədən çıxarılması və ölkəyə

gətirilməsi ilə bağlı Dövlət Gömrük Komitəsi ilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası ilə birgə fəaliyyəti yuxarıda qeyd etdiyimiz informasiya mübadiləsi əsasında sistemli işlənməsi tədbirləri həyata keçirilir. Burada monitoring aparılması qaydaları ilə tətbiq olunur. Monitoring subyektləri nəzarət altında saxlanılır, onlardan əldə edilən məlumatlar öyrənilərək nəticə çıxarılır. Məsələn 1912-1914-cü illər ərzində 951 mindən çox məlumat daxil olmuşdur ki, bunların 94%-ə yaxını cari dövrü əhatə edən əməliyyatlardır. Bunu aşağıdakı qrafikdə göstərilən məlumatlardan aydın görmək olar. (**bax qrafik 1**)

Qeyd edilən əməliyyatlar üzrə hər bir məlumatı məbləğcə ifadə etmək üçün əməliyyatların təsnifat növləri üzrə kodlaşdırılması aparılır ki, bu da əməliyyatların təyinatı və eyni zamanda məlumatların adlandırılması, yəni təsnifat növü qeyd edilir. Bunu aşağıdakı cədvəl məlumatlarından görmək olar:

Cədvəl 8

2016-cı ildə məlumatların təsnifatı növünə görə aparılan məlumatların bölgüsü

Məlumatlar üzrə aparılan əməliyyatların təsnifatı	Məlumatlar üzrə əməliyyatların miqdarı
CTR	337125
BLR	20681
STR	768
PEP	297
BCR	129
FMR	8
FİR	3
AAR	2
Cəmi	359013

Mənbə: www.fiu.az

Xarici ticarət dövriyyəsi ilə bağlı Azərbaycanın bazar subyektlərinin apardıqları maliyyə əməliyyatlarının tərkibində riskli, şübhəli və cari əməliyyatlar

bir-birindən fərqlənməklə müxtəlif təyinatlı məlumatlarla xarakterizə olunur. Məlumatlar aparılan monitorinqlərdə toplanılır, dəqiqləşdirilir və nəticə çıxarılır. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının nəzdində fəaliyyət göstərən monitoring xidmətinin 2014-cü ildə verdiyi məlumatlara görə riskli əməliyyatların məbləği ümumi ticarət dövriyyəsinin tərkibində 260,3 milyon manat, şübhəli əməliyyatlarda 62,3 milyon manat olmuşdur. Məbləğləri intervallarla göstərsək məlum olar ki, məbləğlərin sayı artdıqca cari əməliyyatlarla yanaşı, şübhəli əməliyyatların xüsusi çəkisi də artır, yüksək riskli əməliyyatların xüsusi çəkisi azalmağa doğru meyl edir.

Burada xarici bazar subyektləri olan hüquqi və fiziki şəxslərlə bağlı aparılan əməliyyatlar dövrü olaraq dəyişməkdədir. Ümumi meyl belədir ki, hüquqi şəxslərlə aparılan əməliyyatlara nisbətən fiziki şəxslərlə bağlı aparılan əməliyyatlar həm mütləq həm də nisbi mənada daha çox üstünlüyə malik olmuşdur. Gələcəkdə də belə üstünlüyün saxlanılması nəzərə alınmaqla onun nəticələri barədə hökumətə təkliflər hazırlayıb təqdim etmək məqsədəuyğun olardı.

Azərbaycanda bir çox kommersion bankları ixracat və idxalat malları ilə əlaqədar müxtəlif ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri ilə apardığı valyuta əməliyyatları haqqında informasiyaları Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına verməli olurlar. Həmin informasiyalar qeyd edilən hüquqi və fiziki şəxslərin ünvanına qısa zamanda valyuta köçürmələrini həyata keçirir, eyni zamanda digər banklar vasitəsilə həmin vəsaitləri qeyd edilən ölkənin vətəndaşı olan şəxslərin ünvanına köçürüldüyünü bildirirdilər. Bu mənada idxal-ixrac əməliyyatlarının valyuta tənzimlənməsi daha əyani formada özünü göstərməli, əməliyyatlara nəzarət edən strukturlar tərəfindən aparılan araşdırmalar ümumiləşdirilərək konkret nəticə halında aidiyyətli yuxarı orqanlara təqdim edirlər. Qeyd edilən əməliyyatlar prosesində qanunsuz, eyni zamanda ziddiyətli və sirli əməliyyatlar o vaxt olur ki, həmin prosesdə qaçaqmalçılıq yolu ilə malların sərhəddən keçirilməsi, çirkli pulların yuyulması vəsaitləri ölkədən qanunsuz çıxarılması hallarında baş verə bilər.

Bu mənada idxal-ixrac əməliyyatlarının valyuta nəzarəti ilə bağlı onun

təhlükəsizliyinin təminatı üçün aparılan əməliyyatların şübhəli olduğunu təyin etmək olduqca vacibdir. Şübhəli əməliyyatları aşkara çıxarmaq üçün banklar xüsusi rol oynasalar da hər halda Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası daha əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Belə rol risklərin, xüsusən də riskli yanaşmadan istifadə zamanı aşkara çıxarıla bilər.

İdxal-ixrac əməliyyatlarında valyuta hesablaşmalarının şübhəliliyinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətlərini aşağıda qeyd edilən sxematik təsvirdən daha aydın görmək olar.

Valyuta hesablaşmalarının şübhəliliyini müəyyən edən istiqamətlər					
Əməliyyat subyektləri	Məcburi olaraq	Təyinatı bilinməyən	Müxtəlif fiziki	Çoxsaylı şəxsin	Valyuta köçürmələrinin köməyi
nə aidiyyatı olmayan iri və xırda məbləğdə valyutaların köçürülməsi	məlumat verilməsi lazım gələnlən norma-dan aşağı məbləğdə valyuta əməliyyatlarının aparılması	valyuta köçürmələrinin edilməsi	şəxslər tərəfindən bir şəxsin hesabına böyü məbləğdə valyuta köçürmələrinin edilməsi	ünvanına hər hansı bir şəxstərəfindən iri məbləğdə valyuta köçürmələrinin edilməsi	ilə12 saat ərzində hər hansı bir şəxstərəfindən eyni adlı köçürmələr edilməsi

Cədvəldə göstərilən ardıcılıqlarla aparılan valyuta əməliyyatlarının şübhə doğuran halları aşkara çıxarıla bilər, çünki həmin əməliyyatlar müntəzəm xarakter olsa da hər halda risk əsasında özünü göstərə bilər. Bu mənada valyuta vəsaitlərinin bir ölkənin ərazisindən digər ölkənin ərazisinə axıb getməsi və bu əməliyyatlara imkan yarıdan hüquqi və fiziki şəxslər öz ölkəsinin banklarında açdığı hesablarla idxal-ixrac əməliyyatları üzrə müqavilələrdə göstərilən şərtlərə uyğun olaraq xarici ölkənin hüquqi və fiziki şəxslərinin hesabına xaricdəki banklar vasitəsilə pul

köçürmələri edirlər. Belə əməliyyatlar zamanı bağlanılan müqavilə şərtlərinə məlum olmayan səbəblər üzündən əməl edilmir. Yəni idxal olunacaq mallar ya gec daxil olur, ya ümumiyyətlə daxil olmur. Belə halda idxalçı ölkənin ilkin olaraq ödədiyi valyuta vəsaiti xarici ölkənin ixracatçısı tərəfindən geri qaytarıla bilmir. Əgər sığorta kompaniyaları ilə müqavilə bağlanılmazsa və yaxud da müqavilə şərtləri qüvvədə olan qanunlarla idxal-ixrac əməliyyatlarının valyutalarla hesablaşmalar aparılması üzrə müqavilədə nəzərdə tutulan şərtlərə əməl olunması qaydaları tənzimlənməlidir. Əks halda valyuta təhlükəsi və əməliyyatlarda şübhəli hesablaşmalar yarana bilər.

Məlumdur ki, indiki zamanda yəni neftin qiymətinin dünya bazarında aşağı düşdüyü dövrdə valyuta ehtiyatlarının artırılması və milli valyutanın sabitliyinin təmin edilməsi qarşıda duran strateji vəzifələrdən hesab edilir.

Bu məqsədlə cari əməliyyatlar hesabı üzrə valyuta məhdudiyyətləri siyasətindən istifadə məqsədə uyğun hesab edilə bilər. Digər tədbir kimi kapitalın ölkədən çıxarılmasının qarşısını almaq və onun geri qaytarılması üçün iqtisadi həvəsləndirmə, təşviq metodları tətbiq etmək həmin vəsaitlərin ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinə investisiya şəklində yatırımları üçün sahibkarlara vergi güzəştlərinin verilməsi düzgün olardı. Bu kimi tədbirlərin aparılması ölkədən gedən kapitalı geri gətirilməsinə səbəb olacaq.

Eyni zamanda valyuta sisteminin möhkəmlənməsinə, rəssesiyanın qarşısının alınmasına səbəb olacaqdır.

Xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta təhlükəsizliyi sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair göstərilən tədbirlər valyuta nəzarətinin effektivliyini artıracaqdır.

Hal-hazırda valyuta nəzarəti sistemi ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi və müstəqilliyinin möhkəmlənməsi, ixrac potensialının artırılmasında, Azərbaycanın dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya olunmasında əsas rol oynayır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətə olan valyuta nəzarətinin təhlili göstərir ki, ilk növbədə bu sahə ilə məşğul olanlar arasında düzgün iş bölgüsü aparılmalı, onlara səlahiyyətlər verilməlidir. Həmin işdə müvəkkil bankların rolu böyükdür,

məlumatlar vaxtında onlara çatdırılmalıdır. Qeydiyyat əməliyyatlarının sadələşdirilməsi üçün məhsul kodlarına görə yox konkret dəyəri üzrə tərtib edilə bilər, bu da valyuta nəzarətində mürəkkəbliyin qarşısını ala bilər.

Alqı-satqı, ixrac-idxal müqavilələrinin əsasını təşkil edən beynəlxalq hesablaşmaların növləri də kapital qaçışının qarşısını ala bilər.

Bank köçürmələrində bir çox hesablaşma formaları kimi akkreditivdən istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Onun prioritet formaları tətbiq edilməsi səmərəli hesab edilir.

Azərbaycanda "Valyuta təzimi haqqında" qanun qəbul olunduqdan sonra ölkəmizdə çox ciddi dəyişikliklər oldu.

Hal-hazırda qarşıda duran ən mühüm vəzifə milli maraqlar nəzərə alınmaqda onları beynəlxalq tendensiyalarla əlaqələndirmək və düzgün iqtisadi strategiya hazırlamaqdır.

Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətində liberallaşma siyasətinə üstünlük verilir. Bu da açıq iqtisadiyyatlı ölkələrdə tətbiq edilən prinsiplərə əsaslanır. Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi düzgün aparılmış valyuta siyasətindən məzənnə rejimlərindən asılıdır. İdxalı əvətmə siyasəti də yerli istehsalçılara müsbət təsir göstərə bilər. Digər tərəfdən isə proteksionizmin tətbiqi milli istehsalçılarda mal istehsalında innovasiyaların, yenilikçilərin tətbiqinə meyilli olurlar, bu da yerli məhsulların keyfiyyətini aşağı sala bilər. Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafında elmi texniki biliklər mübadiləsi də mühüm rol oynayır. Bu da xarici iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsinə şərait yaradır. Azərbaycan istehsalçıları elm tutumlu məhsullar istehsal etmək məqsədilə xarici investisiyaların qeyri-səhmdar formalarından istifadə edə bilərlər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiyada aparılan tədqiqat nəticəsində ümumiləşdirmələrə nail olunmuşdur:

İxrac yönümlü son məhsul istehsalın, ixracın strukturunda hazır məhsulların sayının artırılmasına istiqamətləndirilməlidir. Azərbaycan neftinin ixrac potensialının əsasında səmərəli formalaşmasına yalnız sahə çərçivəsində deyil, daha çox funksional çərçivədə baxmaq məqsədə uyğundur. Azərbaycanda bu kimi məsələlərin düzgün həlli çox sahəli iqtisadiyyatın inkişafı, qeyri neft sektoru məhsulları ilə xarici ticarətin inkişafı sıx əlaqədardır.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.H.Əliyevin cari ilin aprel ayında qeyri neft sektoru məhsullarının ixracatçıları ilə keçirdiyi müşavirədə milli iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin yaradılması, ixrac istiqamətlərinin formalaşması və yeni bazarlara çıxışın yollarının tapılması istiqamətində böyük irəliləyişlərə nail olmasının zəruriliyini açıb göstərmişdir. İlk növbədə həmin zərurilikdən irəli gələn müddəaları həyata keçirməklə milli iqtisadiyyatın bütün sektorlarının ixrac potensialından səmərəli istifadə etməklə nəzərdə tutulan hədəflərə doğru irəliləməyi bir nəticə kimi qarşıya qoymuşdur. Azərbaycan daxili investisiya imkanlarını xarici ölkələrin biznes strukturları ilə əməkdaşlıq etməklə artırmağa bilər. Xarici ölkələrin bazarlarına çıxış, ənənəvi bazarlarla yanaşı yeni bazarlara yol tapmaq Azərbaycan məhsullarının ixracına artırmaqla ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin artırılmasına birbaşa təsir edəcəkdir.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlənməsi milli iqtisadiyyatın inkişaf perspektivi çərçivəsində özünü göstərilməlidir. Bu mənada xarici ticarət dövriyyəsinin tənzimlənmə sisteminin, xüsusən maliyyə tənzimi o, cümlədən valyuta tənzimlənməsinin alət və metodlarının həmçinin, valyuta nəzarətinin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Azərbaycanda “valyuta tənzimi haqqında” qanun qəbul olduğu vaxtda ölkəmizin milli iqtisadiyyatında keyfiyyət dəyişiklikləri aparmış həmin qanunun bir çox maddələrinin dəqiqləşdirilməsi lazım gəlir.

Adı qeyd olunan qanunun istifadə qaydalarında çətinliklər vardır. Bəzi termin və anlayışların predmet müəyyənliliyində izahata ehtiyac vardır. Xarici ticarətdə ixracatçı hüquqi və fiziki şəxslərə dair toplanılan məlumatların bir sistem halında toplanılmasına diqqət artırmaq lazımdır. Qanunda vəsaitlərin ölkələrarası hərəkəti ilə bağlı olmayan bir çox əməliyyatlar xüsusən cari əməliyyatlar hesabı dəqiq göstərilmiş investisiya vəsaitlərinin hərəkətinin siyahısı verilmiş cari əməliyyatlara aid olmayan əməliyyatlar isə investisiya əməliyyatlarına daxil edilmişdir. Lakin belə prosesdə valyuta əməliyyatlarının siyahısı isə kifayət qədər bəlli olmur.

Azərbaycanın mövcud qanunvericiliyə əsasən, kapitalların hərəkəti ilə bağlı əməliyyatlara, daxil edilən əməliyyatlar üçün ölkənin Mərkəzi Bankının lisenziyasını almaq lazım gəlir. Bu çox vaxt tələb etdiyindən valyuta əməliyyatlarının bir qədər çətinləşdirir və əlavə hesablamalar aparılması lazım gəlir. Fikrimizcə, Azərbaycanda həmin əməliyyatları təsnifləşdirməklə qruplaşdırıb öyrənmək lazım gəlir ki, bu da ciddi şəkildə lisenziyalaşdırma aparmağa daha yaxından kömək edərdi.

Hazırda Azərbaycanın Xarici ticarətinə dair qanunvericilik aktlarında dəyişikliklərin edilməsi, xarici valyutaların Azərbaycan mallarına təsvirinin məhdudlaşdırılması və ya valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi qaydalarının kəskin şərtlə dəyişdirilməsi tələb olunur. Əks halda xarici bazar subyektlərinin Azərbaycandan valyuta vəsaitlərini çıxarmağa şərait yaradacaqdır. Bu mənada valyuta tənzimlənməsi haqqında qanunu təkmilləşdirilməsi bu riskləri aşağı salmış olar. Azərbaycan Respublikasında Maliyyə bazarlarına Nəzarət palatasının yaradılması və bu palatanın qanunvericiliyi pozan hüquqi və fiziki şəxslərə qarşı qanunla nəzərdə tutulmuş tədbirləri tətbiq etmə səlahiyyətləri verilmişdir. Məlumatların əsasən qeyd edilən palatada cəmlənməsi bu informasiyasının valyuta gəlirlərinin və ya əmtəələrinin daxil olmasının məbləği üzrə statistik təhlili lazım gəlir ki, bu da valyuta qanunvericiliyini pozan hüquqi və fiziki şəxslərə qarşı tədbirlərin görülməsi müddətini azaltmağa imkan verir.

Beynəlxalq ticarət standartları və qanunvericiliyi səviyyəsində milli valyutanın daxili dönərliyi təsbit edilməsi və xarici dönərlik rejiminin tətbiqi

tələb olunur Eyni zamanda milli valyutanın beynəlxalq bazarlarda mövqeyini möhkəmləndirməyə, sərbəst dönerli xarici valyutaların Azərbaycan manatının məzənnəsinə təsirinin qarşısını almağa imkan verir.

Valyuta vəsaitlərinin Azərbaycanından çıxarılması yollarından biri bank köçürməsi formasıdır. Ticarət müqavilələrinin icrası prosesində akkreditiv hasablaşma formasından istifadə aparılan ticarət valyuta əməliyyatlarının bütün üstünlüklərindən istifadə etməyə imkan verir. Bu ticarət tərəfdaşlarının məsuliyyətinin gücləndirilməsinə və xaricə köçürülən valyuta vəsaitlərinin təhlükəsizliyinə və bununlada banklar tərəfindən nəzarətin yüksəldilməsinə şərait yaratmış olur. Malları idxal edən ölkənin bazar subyektləri də belədir. Yeni valyuta vəsaitlər ixracatı ölkənin hesabına köçürülməsinə imkan yaradır. Yəni valyuta vəsaitləri xarici ixracatı ölkənin hesabına köçürülməsinə imkan yaradır. Yəni valyuta vəsaitləri xarici ölkələrə əsaslandırılmamış köçürülməsi mümkün olmur.

Dissertasiyada irəli sürülən nəticələr ilk növbədə xarici ticarətin valyuta tənzimlənməsinin istiqamətləri xarici ticarət fəaliyyətinin valyuta tənzimlənməsinin və mövcud qaydalarında boşluqlar vardır, onlara yenidən baxmaq və tamamlamaq lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı konkret təklifləri irəli vermək məsləhət görülür.

1. Qısa zamanda ixracdan səmərəli nəticə əldə etmək üçün vergi güzəştlərinin tətbiqinə başlamaq lazımdır. İxracın artırılmasına kömək edən istehsal sahələrinin mənfəətindən vergi tutulmasında güzəştlərin edilməsi lazımdır. Belə vergi güzəşti ixrac yönümlü inkişaf yolu tutan Azərbaycan üçün daha münasibdir.
2. Milli iqtisadiyyatın prioritet sahələri arasında perspektiv əlaqələrin tənzimlənməsi üçün ixracatçılara kompensasiyalı güzəştlər (tarifində, infrastruktur xidmətlərdə) edilməsi.
3. Milli iqtisadiyyatın ixrac yönümlü sahələrində investisiya proqramlarının həyata keçirilməsində həm dövlət həm də özəl sektorun vəsaitlərindən istifadə edilməsi.
4. Yeni bazarların öyrənilməsi və mənimsənilməsində Azərbaycan ixracatçılara təşkilatı-iqtisadi dəstək mexanizminin tətbiqindən səmərəli

istifadə edilməsi üçün ixracatçıları üçün xarici sifarişlərin kommersiya məlumatlarının xarici ölkələrin hökumət strukturlarının maraqlarının qorunmasına alınmasında yardım göstərilməsi.

5. İxrac-idxal əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi müvəkkil bank təminatı olmalıdır ki, ixraca dəstək və sığortalənma yolu ilə Azərbaycanın milli brendlərinin alınması şərti ilə xarici idxalçılarda maraq yaradılması ixracatçıların kreditləşdirən etibarlı müvəkkil bank olması lazım gəlir. Belə təlimat Azərbaycan manatının rəqabət qabiliyyətli olmasını artıracaq bununlada xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsi istiqamətində böyük dəyişikliklər yaranar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Statistik məcmuə, 2015.
- 2) Azərbaycan Respublikasının "Valyuta tənzimi haqda" qanunu.
- 3) Azərbaycan Respublikası iqtisadi inkişaf Nazirliyi, "Ölkədə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bu sahədə mövcud vəzəyyətin analitik təhlili və tövsiyələrin hazırlanması" adlı tədqiqat işçi layihəsinin yekun hesabatı, Bakı, 2003.
- 4) Abdullayev E.i. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsi və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq təcrübəsi, namizədlik dissertasiyası, 12.00.10, Bakı 2005, s-151.
- 5) Abdullayev S.H., Dadaşeva G.F., Feyzullayev C.Ə., "Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət sahəsində qanunvericiliyinin təhlili", Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2006, 86 s.
- 6) Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Respublikanın elmi-praktiki konfransının materialları (AMEA, kollektiv elmi-redaksiya heyəti). Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri, Bakı, 2010, s-262.
- 7) Bədirov N.V. Milli iqtisadiyyatın təşəkkülü şəraitində Azərbaycanın xarici-iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2002, s-160.
- 8) Bərxudarov M., Məmmədov N. İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: "İqtisadi universiteti" nəşriyyatı, 2006, 452 s.
- 9) Əliyev A. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti, Bakı: "Qanun", 2003, 324 s.
- 10) Əliyev A.Ə. Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələri. Bakı 2001, s-120.
- 11) Gənciyev G.Ə. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 2010, s-137.
- 12) Gənciyev G.Ə. ixrac ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılması

istiqlamətləri. Bakı, "Koopreasiya nəşriyyatı". 2007, s-22.

13) Heydərov K.F. Azərbaycan Gömrüyü sabit inkişaf yolunda, Bakı, 2005 s-93.

14) Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı: "Azərbaycan Nəşriyyatı", 2005, 751 s.

15) Hüseynov T. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri, Bakı: "Elm", 2004, 228 s.

16) Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində, Bakı: "Hərbi" nəşriyyatı, 1998, 280 s.

17) İqtisadi İnkişaf Mərkəzi, "Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə dövlət tənzimlənməsi səhasında mövcud vəziyyətin təhlili və onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün

18) Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri, Bakı: "Çaşıoğlu", 2006, 301 s.

19) Kərimli İ.A. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Bakı 2011, s-31.

20) Quliyev R.R. Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında, Bakı: "Nurlan" nəşriyyat, 2002, 127 s.

21) Mehdiyev R. Azərbaycanın inkişaf dialektikası, Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" nəşriyyatı, 2000, 288 s.

22) Mirkişili T.F. Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər, Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2004, 89s.

23) Mursadov Ə.C. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı: Xidmətlər, Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2006, 365 s.

24) Rüstəmov V.Ə. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı: Tariflər, Bakı: "Səda" nəşriyyatı, 2007, 70 s.

25) Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı, çin iqtisadi möcüzəsi, Bakı: "Gənclik", 2001, 316 s.

26) Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Monoqrafiya. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2008, səh. 270.

27) Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat, Bakı: "Azərbaycan Universiteti",

1998, 382 s.

28) Vəliyev D.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına inteqrasiyası: Təmayüllər, problemlər, perspektivlər, Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyat, 2006, 242 s.

АННОТАЦИЯ

В магистерской диссертации изучаются концептуальные основы управления внешнеэкономической деятельностью, выявляется роль валютных операций в системе валютного урегулирования, а также изучается международный опыт в экспортно-импортных операциях. В работе осуществлена оценка особенностей валютного регулирования в стране при реализации экспортно-импортных операций. В рамках дальнейшего развития внешнеторговой деятельности Азербайджана, даются конкретные выводы и по усовершенствованию взаимного соответствия внешней торговли и валютной политики. В диссертации выявляются приоритетные пути валютного регулирования в системе внешней торговли

В заключении диссертационной работы обобщены научные разработки предложения и рекомендации, полученные автором в результате исследования.

SUMMARY

In the research work the focus was placed on comprehensive study of the conceptual foundations of the management of foreign economic activity the role of foreign currency controls in the foreign currency regulation, the existing international experience in implementing the foreign currency regulation in import-export transactions. The features of the country`s foreign currency control in import-export transactions are empirically evaluated. Taking into account the prospects of development of Azerbaijan`s foreign economic activity, proposals and recommendations are put forward on improving the foreign currency control system are defined on the basis of conceptual summary of mutual compliance of foreign trade and currency policies.

At the end of the thesis summarized in a systematic way are scientific innovations, suggestions and recommendations resulting from the research

Magistrant Rzayeva Şəbnəm Seyfətdin qızı
“Beynəlxalq bazarlarda ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsinin
xüsusiyyətləri” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiyasının

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Müasir dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq ticarət əlaqələrinin qloballaşması prosesi dərinləşdikcə ölkələr arasında xarici ticarət əlaqələri yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Belə xüsusiyyətlər hər bir ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları sferasında valyuta əməliyyatlarının mürəkkəbləşməsini, onun çoxcəhətli və daha geniş miqyasda şaxələnməsini meydana çıxarmışdır. Bu mənada hər bir ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta tənzimlənməsinin tətbiqi qaydalarını daha da təkmilləşdirilməsini meydana çıxarmışdır. Çünki müasir xarici ticarətin liberallaşması sürətləndikcə dünya valyuta sferasında, ümumilikdə isə maliyyə bazarlarında meydana çıxan bilən mürəkkəb və ziddiyətli sosial iqtisadi proseslər və problemlərin həllini ön sıraya çıxarmışdır. Bu mənada tədqiq edilən magistr dissertasiyasını mövzusu çox aktualdır, mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda dünya ölkələri arasında bağlanan iki və çox tərəfli ticarət sazişləri və müqavilələri həmin dövlətlərin nəinki iqtisadi, daha çox isə valyuta siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan tənzimlənmə vasitələrindən və alətlərindən düzgün istifadə edilməsini tələb edirdi. Bu mənada ölkələrarası ticarət sazişləri və müqavilələrin prosedur qaydalarına aparılan idxal-ixrac əməliyyatlarının uyğun gəlməsi və bu uyğunluğun gözlənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşması, sərbəst daxili və xarici valyutaların Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarına təsiri ölkənin milli iqtisadiyyatının, onun maliyyə-kredit valyuta sektorunun qarşılıqlı əlaqələnməsinə və şərtlənməsinə geniş meydan açır.

Bunun Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli

fərmanı ilə təsdiq edilmiş Milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə strateji yol xəritəsində də görmək olar. Həmin yol xəritəsində Azərbaycanın maliyyə-kredit valyuta sektoru da əhatə olunmaqla 4 hədəf müəyyənləşdirilmiş, həmin hədəflər ölkə iqtisadiyyatının 11 sektorunda aparılacaq tədbirlər öz əksini tapmışdır. Təsdiq etdiyimiz dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar ölkənin real sektoru ilə maliyyə sektoru arasında, monetar siyasətlə fiskal siyasət arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulması diqqət mərkəzinə çıxarılır.

Bütün bunlar Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsi problemini gündəliyə çıxarır, onun həlli yollarını tapmağı qarşıya qoyur.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi Ümumilikdə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi, strukturu və onların tənzimlənməsi barədə yerli və xarici iqtisadçı alimlərin çoxsaylı əsərləri nəşr olunmuşdur. Lakin xarici ticarətin valyuta tənzimlənməsinə dair tədqiqat işlərinə böyük ehtiyac vardır. Bu barədə Azərbaycan iqtisadçılarından Z.Ə. Səmədzadə, D.Ə. Vəliyev, A.Kərimov, Ə.Ələkbərov, S. Məmmədov və başqaları tədqiqat aparmışlar.

Eyni zamanda xarici tədqiqatçılardan Fridman M, Xiks S, David U, Porter M və başqaları xarici ticarətin valyuta tənzimlənməsi sahəsində nəzəri və metodoloji tədqiqatlar aparmışlar.

Tədqiqatın məqsədi Xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta nəzarəti sahəsində tənzimlənmənin konkret metod və üsullarından istifadə yollarını müəyyən etməkdir.

Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- xarici ticarətin tənzimlənməsinə dair mövcud nəzəriyyələri sistemli öyrənmək

-xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlənməsində beynəlxalq bazarların rolunu müəyyən etmək

-valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsinin müasir vəziyyətini araşdırmaq və qiymətləndirmək

-xarici ticarət əlaqələrinin valyuta tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək

Tədqiqatın obyektı xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsi sferasında formalaşan maliyyə əlaqələridir.

Tədqiqatın predmeti valyuta tənzimlənməsi ilə bağlı formalaşan maliyyə münasibətləridir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Tanınmış iqtisadçı alimlərin valyuta tənzimlənməsi sahəsində nəşrləri, beynəlxalq təşkilatların hesabat materialları, beynəlxalq və yerli hesablar sisteminin göstəriciləri, Mərkəzi Bankın, Gömrük Komitəsinin hesabat materialları təşkil edir. Tədqiqat prosesində iqtisadi təhlil, sintez, induksiya, deduksiya, riyazi metodlar, abstraktlaşdırma və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlənməsinə təsir edə bilən ixrac-önlü məhsullar istehsalı

- Azərbaycanın ixrac-idxal əməliyyatları prosesində valyuta tənzimlənməsi rejimlərinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər hazırlanmışdır.

- Ölkənin xarici ticarətinin valyuta tənzimlənməsi üzrə normativ hüquqi bazada yeniliklər edilməsinin yolları göstərilmişdir.

Magistr dissertasiyasının strukturu və həcmi 3 fəsil, 9 paragraf nəticə təklif, ədəbiyyat siyahısı, xülasə daxil olmaqla 80 səhifə həcmində yerinə yetirilmişdir.

İşin qısa məzmunu

Magistr dissertasiyasının birinci fəslində beynəlxalq bazarların formalaşmasının mahiyyəti və müasir inkişaf xüsusiyyətləri, beynəlxalq bazarlarda ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsinə dair nəzəriyyələr və konseptual fikirlər öyrənilmiş və xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlənməsində beynəlxalq bazarların rolu və əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində beynəlxalq bazarlarda valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Bu fəsildə valyuta tənzimlənməsi rejimlərinin xüsusiyyətləri və formalaşması mərhələləri tədqiq edilmiş, beynəlxalq ticarət əlaqələrində valyuta

əməliyyatlarının tənzimlənməsinin kompleks təhlili verilmiş və xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti qiymətləndirilmişdir.

Magistr dissertasiyasının üçüncü fəslində Azərbaycan respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində valyuta nəzarətinin inkişad perspektivlərinə həsr edilmişdir. Buradan Azərbaycan respublikasında valyuta tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş və normativ hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsilə bağlı məsələlər tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan respublikasının xarici ticarət əlaqələrində valyuta tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri aşkar edilmiş, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin valyuta təhlükəsizliyi təminatı məsələləri tədqiq edilmişdir.

Magistr dissertasiyasının sonunda tədqiq edilmiş məsələlər üzrə konseptual ümumiləşdirmələr aparılmış və elmi əsaslandırılmış təkliflər, tövsiyələr irəli sürülmüşdür.